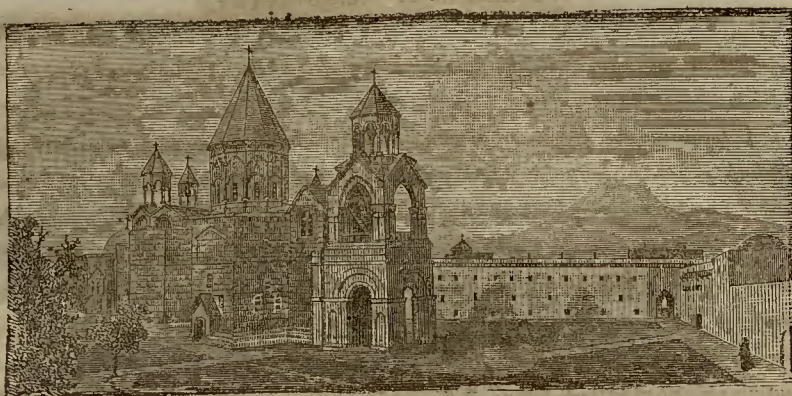




Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԹԻԻԲ. ՓԵՏՐՎԱՐ. ՇՐՁ. ԺԿ. 1880 ՏԱՐԻԺԲ. ՄԱՐՏ. ԹԵԻԳ.

ԻՄԱՍՏՈՒՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԻԻՐ ԳԼԽԻՆ ԵԿԱԾ ԲԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏ:

Գովեցէք, հոգեղէն մարդիկ, որչափ սիրտներդ կամենումէ ձեր հանճարաւոր արհեստաւորների արած ու թողած միշտ զարմանալի գործերը. դովելով երկինքը հանեցէք նոցա ստեղծող միտքն ու խելքը՝ որով կարողացել են սառն ու անշունչ մարմարիոնին կեանք ու կենդանութիւն տալ, որոնց ձեռից եկել է ներկերով մի գեղեցիկ ու ծաղկած աշխարհ իւրեանց վրձինի ծայրով իւր ստեղծել. ի՞նչ են նոցա երևելի գործերը, եթէ ոչ Աստուծու ստեղծած ու աշխարհիս վերայ կեանք ու կենդանութիւն ունեցող ամենայն գեղեցիկ արարածի անկեանք, անշունչ ու անհոգի պատկերն ու նմանութիւնը միայն, կամ լժէ ամբողջ այս տիեզերքի վերայ գոյացած ու գտնված արարածների արտաքին պատկերի գծագրութիւններն ու անկեանք ձևերը, որոնք այնպիսի նմանութիւններն են, որ խսկական արարածի կատարելութիւններին երբէք չեն կարող հասնել:

Գովեցէք, որչափ կամենումէք, հոգեղէն մարդիկ, ձեր իմաստունների մեծ իմաստութիւնն, լժէ ի՛նչպէս նոքա իւրեանց աշխատութեամբ ծաղկեցրին զանազան դիտութիւններ, ի՛նչպէս շատացրին ու աւելացրին եղած գիւտերը, ի՛նչպէս քաղաքների ու աղւերի բարօրութիւնը աւելացնելու ջանք արին ու յաճողեցան: Ի՛նչպէս սահմանափակ էր նոցա գործունէութեան շրջանը, Ժամանակները փոխվեցան ու քանդվեցաւ ոչնչացաւ նոցա արածն ու գլուխ բերածները, որ կարծումէին, լժէ որքան ևս աշխարհս փոխվի, իւրեանց գործերն շատ երկար պիտի մնան շատ ու շատ տարիներ ու դարեր, հաստատ ու անսասան պիտի մնան իւրեանց շինածներն, կամ միշտ պիտի պահվին իւրեանց զրած կարգ ու կանոններն: Միայն Մէկը կայ.

Որի գործն ու գործունէութիւնը պիտի տեսի, եթէ երկինքն ու երկիրս ևս անցնի՞ն։

Ո՞վ է կարողացել Յիսուս Քրիստոսի նման իւր զօրաւոր խօսքով կենդանիների բոլոր աշխարհը շարժել, բոլոր այս աշխարհս փոխել։ Ո՞վ մարդիկների սրտից ու մտքից հանեց, ցրուեց հալածեց նոցա... մոլորութեան երազներն և նոցա հոգիները իւրեանց սկզբնական արժանաւորութեանն ու նշանակութեանն դարձեալ տարաւ։ Ո՞վ նորա նման պարզ ու պայծառ կերպով մեզ յայտնեց մեզ սիրող Աստուծուն և մահկանացու մարդի միտքը բացեց, որ հաշտ ու համաձայն ապրի ինքն իւր հետ և իւրեան շրջապատող բնութեան հետ։ Ո՞վ նորա նման Աստուծու լիզուով խօսեց, որ ժողովրդի ամենահասարակ մարդն անգամ կարողացաւ հասկանալ և ամենաիմաստուն մարդն ևս նորա խօսքերից ամենամեծ բանը սովորեց։ Ո՞վ նորա նման երկիրս երկնքի հետ, մարդկութիւնը Աստուծութեան հետ դարձեալ հաշտեցրեց։

Այս մեծ գործը կատարելը նորա կեանքի ամենամեծ նպատակն էր. բայց այնպէս էր երեւում, որ աշխարհս նորա ընդդէմ վրդովուժէ։ Նորան սաստիկ ընդդիմանումէ և նորա սուրբ ձեռնարկութեանն արգելք է լինում։ Նորա բոլոր կեանքը մշտական պատերազմ էր սարսափելի դժուարութիւնների, նեղութիւնների, վտանգների վիշտերի հետ։ Գիմացաւ քաջութեամբ այս պատերազմին և վերջապէս պատերազմից յաղթող դուրս եկաւ։ Նորան, որ երբեմն տեղ չէր գտնում, որ Իւր զուլալ զնեւ կարողանայ, արդէն աշխարհիս ամենայն կողմերն իւրեանց տաճարները նուիրեցին։ Նորա առաջին, Որին մի ժամանակ հասարակ ժողովրդի ամենաստոր մարդն ծաղր էր անում, այնուհետեւ աշխարհի թագաւորներն ծուներ զրի՞ն։

Ինչպէս որ Քրիստոս մարդկային ամենաբարձր իմաստութեան նախագաղափարն էր, այնպէս ևս ճշմարիտ իմաստուն պիտի լինի կեանքով ու գործով նաեւ ամենայն ճշմարիտ քրիստոնեայ. և կճանաչվի նորանով, որ կունենայ զօրաւոր բարի կամք, հոգու յաղթող զօրութիւն, որով կընդդիմանայ ամենայն մարմնաւոր ու զգայական հրապոյրներին, ամենայն արգելքների ու դժուարութիւնների, և կանէ միայն այն բանը, ինչ որ արդար, օրինաւոր, ճշմարիտ, իւր պարտաւորութիւններին համաձայն և Աստուծուն հաճոյ և ընդունելի ճանաչած է։ Կարող են նորա ձեռներն ու ոտերը շղթայ ձգել, բայց ոչ թէ նորա մտքի, սրտի ու հոգու օրէնքներն ու կանոններն կապել ու կատարել չթողնել. կարելի է նորա մարմինը սպանել, բայց հոգին չէ։

Այն հոգու մեծութիւնն, որով իմաստունն կեանքի մրրկներին է հանդիպում, նորա լաւ համազմունքի այն պատերազմն, որ նա անումէ, իւրեան ի զուր յաղթել ու կոտրել կամեցող արկածների հետ, ամեն ժամանակ արժանի է մեր մեծարանքին։ Մի անտուածային բան կայ այնպիսի մարդի մէջ և նորա վարքի մէջ, որ նա իւր զգայական տկարու-

թիւններից յաղթվելու տեղը, յաղթումէ իւր մարմինն ու նորա ցանկութիւններին, որ նա, ձախորդութիւններից ստիպւած, իբր կեանքի օրէնքներն ու կանոնները խախտելու և ինքն թուլանալու տեղը, հաստատ մնալով և չթուլանալով, ընդդիմանումէ մինչև վերջը և իւր գլխին եկած բանից բարձր է պահում իւրեան: Այն ժամանակ ամեն մի մարդ հասկանումէ, որ յիրաւի այդպիսի մարդը մի հասարակ հողեղէն մարդ չէ, այս այն պատահմունքի անկամք արարածը չէ ամենեւին, նորա մէջ մի զօրութիւն կայ, որ Աստուծուն է, նա Աստուծու մարդ է և յաւիտենական կեանքի արժանի:

Աշխարհիս Փրկչի ճանապարհով գնացող իմաստունի հոգու զօրութիւնը լաւ երևումէ նորանից, որ նա երկար ու լաւ մտածմունքից յառաջ եկած, հաստատ ու անփոփոխ կամք ունի և կեանքի առաքինի կանոններ, և այդպիսի անյողողդ կամքով ու առաքինի կեանքի կանոններով ընդդիմանումէ նա ամենայն ներքին և արտաքին բռնութեան ու ճնշման: Իւր հոգու ոյժը ցոյց է տալիս նա ամենից առաջ իւր իսկ կիրքերի ընդդէմ ունեցած պատերազմում, այն կիրքերի, որոնք իւր մէջ եղած առաքինութիւնն կամենումեն խախտեն, նա ցոյց է տալիս իւր հոգու զօրութիւնն այն աներկիւղ սրտով, որով գնումէ այն վտանգների ասածն, որոնց պիտի հանդիպի ճամարտութեան համար, նա ցոյց է տալիս հոգու զօրութիւնն այն համբերութեամբ, որով տանումէ այն ամենայն չարիքը, որոնց յաղթել իւր ոյժից բարձր է, իւր հոգու ոյժն յայտնվումէ նաև նորա սրտի այն անշլօղով հանդարտութենից, որ նորա երեսիցն յայտնի երևումէ, պատճառ որ զիտէ, որ այն է միայն կամեցել, ինչ որ Աստուծու կամքն է և նորան ընդունելի: Ուրեմն նորա սիրտն հանդիստ է բոլորովն և անխռով խաղաղ ծովի նման:

Բայց անմիտների կամ անզգամների յամառութիւնն ընդհակառակն յայտնի կերպով երևումէ նորանից, որ նոցա հաստատ ու անփոփոխ կամքը իւրեանց անձի շահերի համար է, որոնց համար հոգի են տալիս, պարզ երևումէ նոյնպէս նոցա հաստատ մնալումն այն կարծիքների մէջ, որ նոցա համար մի և նոյն է թէ հանգամանքի փոխվելուն նայելով, կարող են ճշմարիտ լինել կամ սուտ, ուղիղ կամ սխալ ու ծուռ, օգտակար կամ ֆութակար, ոչ պակաս տեսնվումէ նոցա ինքնահաճ հպարտութեան մէջ, որով ուրիշներին հարկադրումեն, որ իւրեանց կարծիքը, դատողութիւնն, ցանկութիւններն իւրեանց կամքին ծառայեցնեն, ամենեւին չհամարձակեն ցոյց տալ, որ նոքա ևս մարդ են, իւրեանց կարծիքն, դատողութիւնն, ցանկութիւններն կարող են ունենալ:

Իմաստունն ոչ գրին չէ հարկադրում, որ իւր լաւ համոզմունքն անպատճառ ընդունէ, բայց և չի թողնի, որ իւրեան ստիպեն, թէ ուրացիր ու մի կողմն դիր այդ քո մտքերդ: Նա բռնութեամբ չէ պահանջում, որ ամեն մարդ այն կանոններով շարժի, որ իւրեան յայտնի են իբրև ճշմարիտ ճանաչված կեանքի կանոններ, բայց իւրեան ևս չէ կարող շարժել:

կամ դրդել ոչ յոյսն, ոչ երկիւղը, ոչ մարմնական ցանկութիւնն, ոչ վտանգը, իբր կեանքի կանոնների մէջ թուլանալ, փոխվել ու այն բանն անել, որ խղճմտանքի ընդդէմ է: Նա չէ կամենում ստիպող հանգամանքները բռնի փոխել. բայց ժամանակի բերմունքի յոժն ևս չէ կարող նորան այն տեղը հասցնել, որ նա կամայ ահամայ փոխվի, ուրիշ մարդ դառնայ, առաջվանը ծալի ու մի կողմ դնէ, և բոլորովին ուրիշ կերպ մտածէ, ուրիշ կերպ բռնէ ամեն մի իւր գործը, ուրիշ կերպ ապրի քան թէ ինչպէս որ առաջն էր ապրում, պատճառ որ նորա համար միայն այն միտքն, գործն ու կեանքն է լաւ, որ աստուածային է, ճշմարիտ է, արդար է և ուղիղ: Նա խելօքութեամբ միշտ միտք է անում թէ ինչ տեղ է, ինչ ժամանակի, ու հանգամանքի մէջ է, ի՞նչ մարդիկների մէջ է, և սոցա համեմատ է շարժում և աշխատում, որ իւր ընդհանրագուտ և ազնիւ նպատակներին տանել կարողանար, բայց իւր այդ նպատակներին հասնելու համար ոչ մի ժամանակ գերի չէ դառնում մարդիկներին կամ ժամանակի հանգամանքներին:

Այսպէս էր շարժում, այսպէս էր վարվում, ապրում ու գործ. կատարում աստուածային իմաստունն Յիսուս Քրիստոս: Նա երեւի տան զաւակ չէր, քաղաքական արտօնութիւններ ամենեւին չունէր, մեծ հարուստի ևս որդի չէր. որ աչքով անէր, ծառաներ վազելու չէին իսկոյն թէ ինչ է կամենում, կամ թէ ի՞նչ է հրամայում, կամ թէ զօրքեր թափելու չէին նորա չորս կողմն, բայց և այնպէս կամենումէր, որ մի մեծ փոփոխութիւն անէ մարդկային ազգի մէջ. կամենումէր, որ աշխարհիս ամեն կողմը վաղուց շինած կռուքերի սեղանները կործանվին, միայն ճշմարիտ Աստուածը պաշտվի, ամենայն ազգերը միմեանց հետ մի մեծ եղբայրական կապով կապվին, մի թագաւորութիւն լինի երկրիս վերայ ու երկնքում: Ինչ զարմանալի մեծ բան էր մտքում դրել անելու. «Նազարէթցի հիւսնի որդին չէ՞ սա»: Հարցնումէին ծաղը անելով. Նորան այն մարդիկը, որ Նորա աղքատ ու կարօտ կերպով, ապրելն տեսնումէին: Նա այնպիսի մի դարի մէջ. երեւցաւ, որի նմանը չէր եղել առաջ, որ մարդիկը այնպէս վերջին աստիճանի անձնասէր, փողասէր, փառասէր լինէին, և այդպիսի դարում, այդպիսի ժամանակում Նա քաղցումէր անձնութեացութիւն: Նա այնպիսի դարում յայտնվեցաւ, որ քանակաւ ազգերի միմեանց դէմ ունեցած ազգային ատելութեան պատեարազմներն ու աղաղակներն արձագանք էին տալիս շատ տեղ, և Նա սէր էր քարոզում: Իւրեան կատաղի մոլեռանդութեամբ քարշաքաշ խաչելու տարան, Իւր առաքելներին սպանեցին, և հարիւրաւոր տարիներ զօրեղ Հռոմի կայսրները Նորա եկեղեցին, նորա հետևողներին ոչնչացնելու, աշխարհիս երեսից սրբիւրէ հրամաններ ու հալածանքներ հանեցին, բայց և այնպէս, դարեր անցնելուց յետոյ, դարձեալ դեռ ևս հնչում է Նորա աստուածային ձայնը աշխարհիս ամեն երկիրներում ու ամեն ծովերի վերայ:

Ինչ որ միշտ և յաւիտեան ճշմարիտ ու բարի է, թագաւորների, իւրեանց, բարձր աթոռում նստած ու արած սաստիկ հրամաններին հարկաւորութիւն չունին որ զօրութիւն ստանայ, անարգելք յառջ զնայ ու տեղն առնէ։ Յաւիտեան ճշմարիտն ու բարին ինքն իւր ճանապարհներն կգտնէ ու կրանայ, հասարակ ու չհասկացող ժողովրդի կատաղութիւնը կհանդարտեցնէ, այնպէս կանէ որ ձեռք կթուլանայ ու զէնքը ցած կզնէ, իսկ հակառակ կացող յամուռ բռնաւորներին իւր առաջը ցած կձգէ, հողի հետ հաւասար կանէ։ Այսպէս մեծ է հոգու, յաւիտենական արդարութեան և անանցանելի ճշմարտութեան ոյժն ու զօրութիւնը։

Յիսուս Քրիստոս անաչ, աներկիւղ պատերազմ, մտաւ ամեն արգելքների առաջ։ Նա ոյժ ու բռնութիւն բանեցնելով չէր կռուում իւրեան շրջապատող հանդամանքների հետ, այլ ժամանակներին ու մարդիկներին համեմատ էր վարվում, ինչպէս որ էին, որ իւր աստուածային նպատակներին հասնի։ Այնչէս ևս որ դուրս գալու լինէր՝ Նորա համար նշանակութիւն չունէր ու չէր վախեցնում նորան. Նա հաստատ մտքով ու հաստատ կամքով յառաջ տարաւ ու կատարեց իւր առաքելութեան վսեմ նախագիծն. ոչ մի բան Նորան չհրապուրեց ու դուրս հանել չկարողացաւ Իւր ճանապարհից, ոչ մի բան Նորա աչքը չվախեցրեց, կամ Նորա սիրտն աչձգելով, յետ քաշվել չտուաւ։

Մէկ անգամ չէ, շատ անգամ պատահեցաւ, որ վրդովւելու պատրաստ ժողովուրդն Նորա չորս կողմն հաւաքվեցաւ։ Պահանջում էին Նորանից, որ Հռովմի տիեղերական իշխանութիւնն կործանէ, ոչնչացնէ, ու մի ժամանակվայ Իսրայէլի փառաւոր թագաւորական աթոռն դարձնալ հաստատէ։ Հազարաւոր մարդիկ ասումէին Նորան թէ պատրաստ են իւրեանց զուլուր մահին տալ, Նորա ձեռի ու զրօշակի տակ մտնելով, պատերազմ գնալ, որ կուռ անեն Երուսաղէմի փառքի համար ու իւրեանց մեծ հայրերի գերեզմանների համար։ «Ավսաննա Գաւթի՝ որդիւն» օղը թնդացնող աղաղակը դուրս պրծաւ ու հնչեց նոցա բերաններից, երբ որ Նա իւր միայնութեան մէջ անց կացրած կեանքը թողնելով, ժողովրդով լցված մայրաքաղաքի անհամար բազմութեանը մէջ եկաւ, որ Նորա աչքով անելուն էր սպասում, պատրաստ էր զլուխ բարձրացնելու, բայց Քրիստոս իւր կեանքի աստուածային կանոններից ամենեւին դուրս չեկաւ։ Նա արհամարհեց այն զօրքերին, որոնք իւր համար ձեռներն զէնք առնել էին կամենում, արհամարհեց այն թագաւորական աթոռն, որ նորան տալիս էին, արհամարհեց թագաւորների պալատի շքեղութիւնն ու փառքը, որ Նորա համար պատրաստումէին վայելելու։ Ոչ արծաթի նման փայլուն և արծաթի հանած ձայնի նման պարզ ու ակորժ փառքի ձայնը, որ Իւր ականջներին էր կրկնում, և ոչ փառաւոր ու մարդիկ համար զրաւիչ ու ցանկալի հրապոյր փառաւոր իշխանութեան ու զօրութեան, որ նորա ձեռն յանձնել մրտքերում վճռած էին — ոչ մի բան, ինչ որ զգայութիւնների աղդեցութեան տակ գտնվող մարդիկ սիրտը կարող է շարժել կամ փոխել, ոչ մի բան,

ասուեմ, այն աստուածային մարդին չհեռացրեց Իւր նպատակից: Նա միայն Իսրայէլի փրկութիւնը չէր կամենում, այլ բոլոր մարդկային ազգի:

Եւ ինչպէս որ հանգիստ ու անվրդով սրտով թագաւորական թագն Իւրեանից հեռացրել էր, այնպէս ևս կեանքի սև սև ամպերն ու մրրիկներն Իւրեան մօտինալն տեսաւ: Նա կճանաչէր քահանաներին, այն քահանաներին, որոնց կեղծաւորութիւնը խայտառակել էր, որոնց արած զոհերն ու պատարադները անօգուտ, ու անընդունելի լինելը յայտնել էր: Նա կճանաչէր հասարակ ժողովրդի փոփոխամիտ ու անհաստատ բնութեան տէր լինելը, որ այսօրվան աստուածացուցածին վաղն մեռնելու է պատապարտում: Նա գիտէր, որ իւր մօտիկ մարդիկներին մէջն ևս, իւր աշակերտներին ևս կայ անյուստալի մարդ, ինչպէս Իւր հաւատարմութիւնը շատ թեթեւ գնով ծախող Յուդա Իսկարիոտացին, գիտէր Պետրոսի փոփոխական բնութիւնը և ամենքի վախկոտութիւնն ևս: Առաջվանից գիտէր Նա թէ ինչ վտանգներին մէջ պիտի ընկնի, ինչ հարուածներ պէտքէ կրէ, ինչ չարչարանքներ պէտքէ քաշէ, — բայց իւր գլխին դալու այս զարհուրելի բաները, որ եկան, պատահեցան, Նորան չկտրեցին, մի քայլ անգամ յետ չգրաւ ոտը հեռու մնալու կամ աղատվելու համար:

Ոտն յառաջ դրաւ ու այն ծանր ու դժուար քայն արաւ, որ պիտի գնար աշխարհիս Փրկչի մահն յանձն առնելու. — դեռ ևս բոլոր աշխարհն Նորան չէր ճանաչում, — դեռ ևս Իւր իսկ աշակերտներն անգամ Իւրեան բոլորովն չէին հասկանում — ոչ մի մարդ չուներ Նա, աշխարհս երջանկացնելու Իւր նպատակն հասկացող — միայնակ կանգնած էր Նա աշխարհիս մէջ, աչքերն դէպ ի երկինք, դէպ ի Աստուած ձգած, Բայց հաստատ կամքով ու աներկիւղ սրտով մօտեցաւ Նա մահի սարսափելի արհաւիրքներին:

Բայց ոչ դե թող չկասկածի, որ աշխարհս փրկող Հիփոսը մարդ էր մի և նոյն ժամանակ, մարդ էր ու՛ մեզ նման, զգացմունք ու փափաղներ ունէր: Նորա սիրտն ևս արդեօք ահ ու դող չընկաւ, երբ որ մահի ժամն մօտեցաւ. — Երբ որ Նա Գեթսեմանի ձիթենիների տակը ծուներ էր դնում, մանաւանդ երկիւղը սրտին մէջ, երբ որ իւր քրտինքը արիւնի կամիլներին նման գետինն էր թափվում, երբ որ Նորա բոլոր մարդկային բնութիւնն վրդովման մէջ էր, սարսափելի չարչարանքներով Իւր մեռնելուն համար, արդեօք Նա սաստիկ անհանդիստ ու նեղված սրտով չաղաղակեց առ Աստուած թէ « արտում է հոգիս մեռնելու չափ », « Հայր իմ, եթէ հնար է, այս բաժակս թող Ինձանից անցնի »: Բայց դարձեալ իւր հոգին յաղթեց երկրաւոր զգացմունքի ազդեցութեանը, դարձեալ յետ չկացաւ Իւր կեանքի կանոններին ու Իւր սուրբ նպատակից, այլ Իւր բերանից հանած խօսքին վերայ աւելացրեց վսեմ հոգով. « Բայց ոչ թէ, Հայր, ինչպէս ես եմ կամենում, այլ ինչպէս որ Դու ես կամենում »:

Այսպէս անմեղութեան սկզբնատիպն չարագործներից դատապարտվեցաւ. գնաց Նա թէ և մարմնի ոյժից ընկած, բայց Իւր հերոսական սրտի ոյժից չըն-

կած, Իւր գնալու տեղն, գէպի Գողգոթա: Իւր վերջին խօսքը, որ ասաց Նա ժողովրդին, բարութեան խօսք էր. « Երուսաղէմի աղջիկներ, իմ վերայ մի՛ լաք, այլ ձեր ու ձեր զաւակների վերայ լացէ՛ք »: Հաւատարիմ մնալով Իւր աստուածային կոչմանն, Նորա վերջին աղօթքն ևս, որ արաւ խաչի վերայ, Իւր սպանողների համար էր:

Մարգկային արժանաւորութեան և Աստուծու հետ մի լ'նելու ինչ վսեմ օրինակ է, որ տուաւ բոլոր մահկանացու մարդիկներին աղգին: Ամենայն առաքինութիւնները, որ այս այն մարդի մէջ հատ հատ ու ջոկ ջոկ են գտնուում, Քրիստոս մեր Փրկչի մէջ մի կատարեալ ամբողջութեան ու միութեան մէջ էին յայլում: Եւ ինչ առաքինութիւններ որ մինչև անգամ ամենապատուական մարդիկների մէջ, պատահումէ, որ տկարութեամբ, կամ երկիւղով, կամ քաշկերով պղտորվում են, Նորա մէջը իւր միշտ նուիրական անխառն, անպղտոր, մաքուր ու սուրբ դրութեան մէջ է. ինչ որ մարդիկների մոքով ու դատողութեամբ ճշմարիտ է ճանաչված, և ծուռն ու սխալը, առանց հետն խառնվելու, չէ լինում: Նորա խօսքի ճշմարիտն մեզ այնպէս միշտ հաստատ ու յաւիտենական Իւր անսխալ նշանակութեան մէջ է մնում: Ինչպէս մի միշտ հաստատուն և յուսալի վեմ իւր տեղն հաստատ ու անշարժ է մնում:

Ո՛վ աշխարհիս Փրկչի օրինակ, դու միշտ իմ առաջիս եղիր և իմ առաջս գնա՛, մի լուսաւոր աստղի նման, բոլոր իմ կեանքիս ու մահիս մէջ: Ամենայն օր Քեզ առաջիս ունենալով և Քո վերայ նայելով, նորոգվ'մ: Ես ևս մտէի՛ այն մեծ ու աստուածային պատերազմը իմ կէրքերիս ու իմ զլխիս գալու բաներին հետ առաքինութեան, արգարութեան ու ճշմարտութեան համար: Ես ևս հոգով ցանկանումեմ Քրիստոս իմ տիրոջս, իմ Աստուծուս ճանաչել ու խոստովանել իմ գործերիս մէջ աշխարհի առաջին, և ոչ մի վտանգից չլիսնալով: Այն ժամանակ ես ևս կյաղութեմ իմ կամքիս հաստատութեամբ, և իմ երկրաւոր կեանքիս վերջն բուսկում կարող եմ ասել. « Լաւ պատերազմը պատերազմեցի, ընթացքս կատարեցի, հաւատս պահեցի: Այսուհետեւ մնումե ինձ արգարութեան պսակն, որ ինձ իմ Տէրս, արգար Դատաւորը, այն օրը պէտքէ տայ, և ոչ թէ միայն ինձ, այլ և ամենքին, որոնք սիրումեն Նորա յայտնվիլը »:

(Թարգմ.):

Գր. Եպ. Աղ.

ԼՕՆԴՕՆ.

Տէմգա: Լօնդօնին մօտենայ: Հրավէլէնդ: Վուլվիչ: Գրինվիչ: Լօնդօն: Փողոցի խառնութիւն և շարժողութիւն: Յայտարարութիւնների բաղադ: Փողոցի բժիշկներ և ատենախօսներ: Թուխպեր: Լօնդօնի մեծութիւն: Սիտի: Ստորերկրեայ երկաթուղի:

Անհնար է ներկայացնել Տէմգա գետի բերանից աւելի կենդանի պատկեր: Միօրինակ նաւարկութեան ձանձրոյթը յանկարծ փարատվում է գետափը

սխտումէ կենդանանալ և կանաչել: Լողացող փարոսները երևումեն մին միւսի ետևից: Ծանրաբեռն առևտրական նաւակներ, թեթևընթաց նաւաստիական մակդղներ, պճնազարդ հիագներ, նաւեր, այս ամենը արագութեամբ աչքին երևում թէ աջ թէ ձախ: Սոքա ամենքը կրումեն այն երկրի դրօշակը որ ըստ ժողովրդական երգին «կառավարումէ ծովերն»: Մենք Անգլիայումն ենք, այն երկրում, որ նշանաւոր է դործարաններով, նաւերով և քարածուխով: 2կայ աշխարհումս Տէմըայի նման գետ, որ նպաստէր առևտրական դործունէութեան այլպիսի ահագին զարգացմանը: Անխոնջ և եռացող կեանքը տիրած է նորա ամերիկն և պղտորումէ նորա ջրերը: Մշտական խռնութիւնը և բազմաթիւ ժողովուրդը հիացնումն օտարերկրացուն իւր անդադար սաստիկ շարժողութեամբ: Տէմըա նաւազնաց է 188 անգլիական մղոն տարածութեամբ և 70 մղոն կնթարկված է ծովի մակընթացութեան և տեղատուութեան ազդեցութեանը: Ահագին առևտրական նաւերն մօտենումեն մինչև նոյն ինքն Լօնդօնի կամօրջը և տեղատուութեան միջոցին նոցանից և ոչ մին առաքաստի և շոգու պէտք է ունենում ճանապարհ ընկնելու համար, որովհետև տեղատուութիւնը հանումէ նոցա բացարձակ ծովի մէջ: Որքան առաջ երթանք, այնքան յաճախ պատահումենք մեծ նաւերին և շոգեկառքերին, այնքան աւելի շարժողութեան մէջ են ամերիկ: Բայց ահա երևեցաւ առաջին անգլիական արուարձանը — Հրավէզէնդ, որ ընկած է զառիվայր ամի վերայ: Հրավէզէնդի մթին տնակները ամփոփված են նորա կապտադոյն զանգակատան շուրջ: Նաւեր, մթերանոցներ, նաւեր նորոգելու տեղեր պատահումեն առաւել շատ, զգումես մի ահագին և նշանաւոր քաղաքի մօտաւորութիւնը: Օգը դառնումէ աւելի ծանր և անթանկանով լցված: մառախուղը իւրեւ մի քոչ պատումէ բոլոր առարկաները, սեւաւ և թանձր ծուխ գուրս է գալիս հազարաւոր ծխնելոյգներից, խանձահոտութիւնը ամեն բոպէում սաստկացնումէ շնչարգելութիւնը և ծակումէ աչքերը: Ամեն մի քայլափոխում գետը արդիված է երևում նաւերի գործիքներով, ահագին նաւերով և կայմներով: Ամեն մի բոպէում աւելի սաստիկ են զգացվում մարդկային կարողութեան նշանները, որը բոլորովին հնազանդեցրած է իւրեան բնութիւնը: աւելի յաճախ են պատահում համբարանոցներ, նիւթեղէնների և ապրանքների կոյտեր, հակերի ահագին դէզեր և նաւեր նորոգելու տեղեր: Ահա և նոր արուարձան — Վուլվիչ: Այստեղ արդէն գետը ներկայացնումէ մի ընդարձակ փողոց, որի երկու կողմում գտնված շինութիւնների մէջից վեր ու վար շարժումեն նաւակներ: Ամեն տեղ գտնվումեն համբարանոցներ պղնձի, քարածուխի, նաւերի գործիքների և ամեն տեսակ նիւթերի: Համար, ամեն կողմ քաղքշումեն քուրձեր, գլորումեն տակառներ, ձեռնասայլակներ, փականքները ճռճռումեն և պարանները ճալթում: Սակայն քարածուխի դէզերով բռնաւորված նաւերը, նաւորներով նաւակները, ձկնորսական մակդղները կհնամոնադոյն առաքաստներով աշխատումեն մի որ և իցէ հնարով ձեղքել անցնել այս կայմների և նաւերի լա իրինտոսի մէջից:

Ածուխի հոտը աւելի սաստկանումէ, ծուխի թանձր բարդութիւնները առաջմանից աւելի խաւարեցնումեն մօտակայ քաղաքը: Եւ այս խաւարի, ծուխի և կպրի մէջից լսվումեն միլիօնաւոր մուրճերի ձայնն, որոնք և ոչ մի բոլակ դադարումեն: Նոցա ծանր և մշտական սալի հարուածները սուր և սաստիկ կերպով լսվումեն գետի վերայից հեռաւոր տեղերում, նոցա հետ խառնվումեն և մեքենաների, անիւների խուլ ձայնը և սղոցների շէկները:

Համարեա ամբողջ մի մղոն տարածութեամբ գետի աջ ափից սկսած, որի վերայ գտնվումէ Վուլվիչը շարունակվումեն պատերազմական նաւարանների մօտայլ քիւերը: Նոցա ներքեւից արագութեամբ անցնումեն մեծամեծ նաւեր, բայց այն մարդիկներին, որոնք ածուխի ծուխի մէջ կուռնեն Բրիտանիայի ծովային մեծութիւնը, նկատել չափազանց դժուար է: Նոքա իբրեւ սե կամ մօտաւոր խուռն բաղմութիւն են երևում, որ անդադար չարժուժէ այս այն կողմ: Գետափին գտնված բարձր պատի ետեւ շինված է Վուլվիչի նաւարանը, ուր աշխատումէ բաղմութիւ ժողովուրդը, որ տեսնումէ արեգակը միմիայն մշտական խաւարի մէջ և շնչումէ միմիայն խանձահոտութեամբ և ծխով լցված օդը: Նաւարանին կից է ահագին ծովային զինարանը, ուր պահպանվումեն մօտ 30,000 թնդանօթներ և մօտ 4 միլիօն թնդանօթի գնտակներ, Վուլվիչը աւերիչ հրազեններ և ամեն տեսակ պատերազմական անօթներ շինելու գլխաւոր և մեծ կեդրոնն է, ուստի զինարանի բոլոր բաժանմունքը ետեւեն գերօրինակ գործունէութեամբ: Վուլվիչի զինարանը ամենամեծ պահարան և ամենահագին գործարանն է ոչ միայն Անգլիայի, այլև ամբողջ աշխարհի մէջ:

Բայց ահա անհետացաւ Վուլվիչը, դադարեց և մուրճերի, անիւների, մեքենաների ձայնը, արդարեւ սակաւ ինչ հանդարտութիւն տիրեց, բայց այդ միմիայն մի բոլակ — և նոյնպիսի խուլ ձայներ և թնդիւններ աւելի սուր և աւելի բարձր ահա սկսեցին տարածվել առաջից: Ըոդեկադքը մօտենումէ արեւելք — հնդկական ահագին նաւ նորոգելու տեղին: Գետը այստեղ փոքրումէ իւր ուղղութիւնը դէպի ձախ և յետոյ կրկին նոյն ուղղութիւնը ստանալով կազմումէ մի մեծ հրուանդան, որը կտրատված է նաւարանների ջրանցներով և ջրամբարներով: Այս հրուանդանը կոչվումէ «Դան կղզի»: Գրինվիչը, որը սորա հանդէպ է գտնվում, երբեմն արքայանիստ քաղաք էր, բայց այժմ այստեղ չեն բնակում թագաւորներ և և Գրինվիչի պալատը, որը կառուցած են շուրջ Ստիւարտները, դարձած է հիւանդանոց ծովային խեղանդամ կամ ծեր զինուորների համար, որոնց թիւը հասնումէ մօտ 3/4 հազարի:

Գրինվիչ և Գեպտփորդ գեղերից յետոյ, ուր ինչպէս յայտնի է աշխատեց նաւարաններում Մեծն Պետրոսը, Տէմզայի ափերը աւելի նեղանումեն: Ամեն տեսակ մեծութեամբ և ձեռով շինված հազարաւոր նաւեր կանգնումեն գետում և գետափնեայ տները ծածկվումեն աչքից նոցա անհամար կայմերի սրածայր դադաթներով:

Ահա վերջապէս և Լօնդօն: Նէպօլիոնը հիացնումէ իւր հրաշալի ծո-

ցով, երկնքով և մշտաբորբոք Անգղուով, Հոռոմ—իւր յիշատակարաններով, Աննետիկը—իւր տարօրինակ ճարտարապետական շինութիւններով, Փարիզը—իւր շքեղութեամբ և հոյակապութեամբ, բայց Լօնդօնը տեսնելով ամեն բանից առաջ և ամենից աւելի ձեզ զտրմացնումէ նորա մեծութիւնը, աղաղակը և անհաւատալի, ոչ մի բօպէ չյաջարօղ, շարժիւնը փողոցների մէջ, «Ահադին և անսահման, ահա այն բառերը, որոնք առաջին անգամ այստեղ պատահօղ իւրաքանչիւր ճանապարհորդի բերանից լսվումեն։ Ամբողջ Լօնդօնը նկատելու, նորա փառաւոր և օրական աշխարհահանդէսների կոյտը տեսնելու, նորա նեղ, հեռաւոր և մանուածապատ փողոցները նայելու համար 2, 3 տարին բաւական չէ։ Պատմումեն որ մի արքայազն միանգամ Լօնդօն հասնելով երեկոյեան ուշ միջոցում կարծեց որ քաղաքը յատկապէս իւր համար է լուսաւորված, մինչդեռ մայրաքաղաքը լուսաւորված էր սովորական կերպով։ Եթէ նա հարողանար ոտով անցնել Լօնդօնի բոլոր բազմամարդ փողոցներից, տնշուշտ պիտի կարծէր որ նոյն օրում մայրաքաղաքի մէջ պատահած է մի սարսափելի հրդեհ կամ խռովութիւն։ Եւ արդարեւ դժուար է ներկայացնել փողոցների մէջ կառքերի շարունակ լծնդիւնը, հազարաւոր պլասեռ մարդիկների տարբեր տարբեր հնչիւնները և ձայները ամեն կողմից և սալարկների վերայից հետիոտների արագ շարժողութիւնը։ Այսպիսի շարժողութիւն ժողովրդի բացի Լօնդօնից չենք տեսնում ուրիշ որ և իցէ մայրաքաղաքում, լծերէս միայն Փարիզում։

Այստեղ հանդարտ քայլերով գնալ կամ բերանարաց այս այն կողմ նայել անկարելի է, այլ պէտքէ հեռանալ կամ փախել այս զբաղած և լռակեաց ամբօխից, որ հանդարտ և անկարելից խոցումէ բոլոր հանդիպողներին հարուածներով կուրծքին, մէջքին և կողքերին։ Ամեն կողմերից աղաղակներ են լսվում, տանումեն կողովներ և ամեն տեսակ ծանրութիւններ սարի նման դիզված և չորս կողմից կտրումեն մարդի ճանտպարհ։ Վանդնել անհնար է, որովհետեւ կարելի է ոտնակոխ լինել առանց ուշադրութիւն անգամ անձիդ դարձնելու։ Ահադին տների բազմութիւնը բարձրանումեն մին միւսի ետեւից անընդհատ։ Աշտարակների, բարձր ծինիների, նեղ տանիքների բազմութիւնը իբր մի ամբողջ անտառ երեւումեն լուսի կապտապոյն մառախուղի մէջ։ Շոգեսայլերը սուլումեն և ղողանջում ամեն կողմերից, լծէ կողքերից, լծէ վերեւից և լծէ ներքեւից։ Ահա փողոցի մէջից նեղ ճանապարհով, տանիքների հաւասարութեամբ ղլորումեն մէքենայ, պատելով և առանց դորա արդէն իսկ մոխրագոյն երկինքը ծուխի բարդութիւններով, իսկ այստեղ ոտի տակից վանդակների մէջով լսվումէ ստորերկրեայ երկաթուղու խուլ ձայնը և սուլումն որ խափանումէ կառքերի լծնդիւնը։ Դէպի ամեն կողմ փողոցների մէջով արագ ընթանումեն պնդակառքերը, որոնց վերեւը նստած են անցորդների խմբեր հովանոցներով, իսկ եթէ լաւ եղանակ լինի, բարեբիկ հագված տիկիւններն անգամ բարձրանումեն վերեւ։ Զէ անցնում հինգ րոպէ և ահա քանի մի տասնաւոր

այնդակառքեր նորից անցնումեն բոլորովին ծանուցմունքով պատած: Ահա սլանումեն արագ մանրակառքեր, առանձնակառքեր, դլորվումեն սայլեր իւրեանց բարձրութեամբ աշտարակների նման կողովներով:

Այս ընդհանուր խռնութեան և շարժողութեան մէջ իսկոյն կարող էք ճանաչել բուն անդլիացուն: Ոչ մի ձայն կամ աղաղակ նորան խելքից չէ հանում, նա ոչ մի բոսկէ չէ կանգնում: Որտեղ պէտքէ նա անշուշտ տեղ կտայ, կշիղի սալարկից, կպռնայ մի կողմ, ոչ երբէք արտայայտելով իւր ծանր պէմքի վերայ մի փոքր երկիւղ կամ զարմացումն: Բւեր հասակի վսեմ պարթևութիւնը նա մինչև անգամ չէ փոխում և այն ժամանակ, երբ նորան կմօտենայ մի օտար երկրացի ճանապարհ հարցնելու կամ մի որ և իցէ բացատրութեան համար, հպարտ աղնուականը փոխանակ պատասխան տալու ցոյց է տալիս նորան ոստիկանը կամ մի ուրիշ պաշտօնական անձն, որին հարկաւոր է և դիմել: Բայց այսպէս միայն բարձր դասակարգի անդլիացիներ են, իսկ միջին դասակարգի ժողովուրդը կամ հասարակ դասի մարդիկը չափազանց բնկերասէր և պատրաստական են, թէպէտ և նոցա պատրաստականութիւնը երբեմն խիստ ձանձրացուցիչ է: Մի որ և իցէ հարցմամբ դիմող օտար երկրացուն անդլիացին բռնումէ ուսերից, սկսումէ ցոյց տալ նորան ձանապարհը տեսակ տեսակ պարզ ձևերով ինչպէս աշտումեն մանուկին ուսումնարանում: Եստն անգամ կրկնումէ մի և նոյն խօսքը և այս միջոցին բռնելով նորա ուսից այս և այն կողմն է դարձնում: Երբոր վերապէս իւր ձևից կաղտովիք, նա դեռ ևս երկար ժամանակ կնայէ ձեր ետեւից, չհաւատալով որ կարողացաք այդպէս շուտով հասկանալ իւրեան:

Ամեն ճանապարհների կիցքում, ամեն փողոցների անկիւններում ապշեցնումեն ձեզ շրջող յայտարարութիւնները, Լօնդօնը ամենից առաջ զանազան և բոլորովին օտարոտի յայտարարութիւնների մայրաքաղաք է: Պատահողուն զիտարկով ծերունու կզակից սկսած մինչև ոտները, առաջ և ետև, կախված են երկու ահագին տախտակներ, որոնց վերայ խոշոր տառերով գրված են յայտարարութիւններ մի որ և իցէ թատրօնի, համերգի, ժողովների, զբերի վաճառման, նորածն հանդերձների, գուստնական երգերի մասին, որոնք պիտի ներկայացվին այսօր այս կամ այն թատրօնում: Իսկ կողքերին վերեւից մինչև վար կախված են նոյնպէս յայտարարութիւնների թերթեր: Այն առտախտակների և թերթերի տակից դուրս հանած ձեռին, որոնցով նա բոլորովին ծածկված է լինում, բռնած է ամենափոքրագիր տետրների կապոց, երբեմն շատ զեղեցիկ ապագրված, որոնց աշխատումէ իւրաքանչիւր անցորդին ձրիաբար տալ: Երբ տուն վերադարձած մարդս սկսումէ հանկել մի բոսկէում երբեմն զրպաններից, վերադուրի մէջից դուրս են թափվում տասնաւոր այգալիսի գրքոյկներ: Սկսում էք նայել նոցա վերայ և, Աստուած իմ, ինչպիսի բազմատեսակութիւն էք դնում նոցա մէջ: Մին բովանդակումէ յայտարարութիւններ, մանրամասնօրէն նշանակված է հասցէն այս կամ այն մադաղինի, ապրանքների

գներ են: Միւսը պարունակումէ մի որ և իցէ աղանդի վարդապետութեան գլխաւոր կէտեր, որոնք խիստ շատ են Անգլիայում: Նոցանից ոմանք խորհուրդ են տալիս ձեզ ամենից առաջ հաւատարիմ մնալ ծիսակատարութիւնների կրօնին, միւսները մերժումեն նոցա, սոքա զսրովումեն ամեն մի կրօն, նոքա առաջարկումեն յիշել Ս. Գրքից այս կամ այն իմաստալից խօսքը և ըստ այնմ ուղղել ձեր կեանքը: Բայց ի՞նչ հանդիսագնացք է այս որ հանդիսաբար դիմումէ առաջ փողոցներով: Առաջից գնումէ մի ամենափոքրիկ կառք, շաքարեղէնի պարկի պէս շքեղ ամբողջապէս զարդարւած ծաղիկներով: Այս օտարոտի պարկ — կառքին լծված են մի զոյգ պօնիներ, բայց սոքա այն աստիճան փոքր են, որ համարեա նմանումեն բարձրահասակ շնորին: Կառքի մէջ զերօրինակ վայելուչ և գեղեցիկ կերպով դասաւորված են զանազան տեսակ շաքարեղէններ և զամբիւղներ: Այս մանրիկ կառքի ետեւից գնումէ մի բաց կառք, ուր նստած են հարուստ հագված չորս տիկիներ և սրնոյցի իւրաքանչիւրը բռնած է իւր ձեռում ծաղիկներով պատված դրօշակ և որի վերայ կարելի է կարգաւ քաղցրավաճառի յայտարարութիւնը և նորա անուշարանի դրուատը: Բաց կառքի ետեւից գնումէ վեցձիանի ոսկեզօծ կառք ձիապանով և համազգեստաւորված կեղծամ սպասաւորներով: Այս կառքի մէջ ոչ ոք չէ երևում, բայց նորա խորամանկօրէն զարդարված պատուանդանի վերայ դրված է հարսանեկան կարկանդակը:

Փողոցի կին վաճառականը շրջումէ ահադին հովանեակով, որը բոլորովին զարդարված է յայտարարութիւններով: Եւ ի՞նչպիսի խորամանկ հնարազատութիւն են այս շարժուն յայտարարութիւնները: Թէ առաջից եկողը կարդումէ թէ ետեւից հասնողը և թէ արագընթաց գնալիս անդամ կարողէք որոշել բոլորը, որովհետեւ սեւ տասերը խիստ որոշ գրված են սպիտակ թղթի վերայ: Փոքրիկ խանութների առաջ լինումեն փայտեայ արձաններ կարճ զոհաստով և նոցա չորս կողմից կախված են լինում լերկներ և տոմսակներ այսպիսի վերնադրերով «ուշադրութիւն դարձրէք ապրանքի գնի և յատկութեան վերայ»: Եւ կայ արդիօք այստեղ մի տեղ, ուր յայտարարութիւններ չգտնվին. թէ տների, թէ պատերի, թէ նոր շինութիւնների միջնորմների, թէ սայլերի ծածկոցների, հանրակառքերի պատերի և առաստաղների, լապտերների սիւնների և մինչև անգամ կամուրջների կամարների վերայ: Անցնելով նաւակով կամ շոգեկառքով կամուրջի տակից, եթէ վեր նայելու լինիք, կամուրջի մնայլ կամարների վերայ անգամ կտեսնէք յայտարարութիւններ: Գիշերով ձեզ պատահումեն անդադար մարդիկ, որոնց գլխի վերայ լինումէ լապտեր կամ, առաւել լաւ ասած, չափազանց բարձր գլխարկ գունաւոր թղթերից սոսնձած, որի մէջ մածուցված է մի կիսայրեաց մեղրամոմ, որ վառվումէ և լուսաւորումէ ներսից յայտարարութիւնը: Գնումեն նորաձեւ կառքեր, վերան ստուերաթղթից ձեւեր բարձրացրած և բոլորովին պատած յայտարարութիւններով: Շատ անգամ ձեր առաջից անցնումէ մի ամբողջ հանդիսագնացք դրօշներով, որոնք զարդարված են

լինում յայտարարութիւններով կամ հասարակ երկայն ձողեր բռնած, որոնց ծայրում ծածանւումեն յայտարարութիւնների երկնարանդ թերթեր: Ահա անցնումեն 30 մարդիկ զոյգ զոյգ, բոլորը տարօրինակ ձևով և զանազան գոյնով հագւած, նոցանից փոքրահասակները առաջն են, յետոյ սակաւ ինչ բարձրները և վերջին կարգերում արդէն բարձրահասակները: Նոքա միաքայլ առաջ են գնում և բռնած են ձեռներին ամենաայաժառ գունաւոր դրօշներ, պատած մի յայտնի մագաղինի յայտարարութիւններով: Ահա և երեւելի կանաչ սալակը, որը համարեա ամեն օր աչքեր է խողեցնում: Այն յայտարարութիւնները որոնցով նա պատած է, սովորաբար ծանուցանումեն այս կամ այն խանութի պանի կամ վաճառականի տեղափոխութիւնը: Կառքը քաջօղ ձիու մէջքի վերայ նստած է լինում մի փոքրիկ շուն, հարկաւ սորա համար հմտաբար կրթւած, որը դառնումէ այս և այն կողմն և կատաղաբար հաջումէ ու սորանով դարձնումէ անցորդների ուշադրութիւնը իւր վերայ, օրօնք և ակամայ կարգումեն այն խոշոր յայտարարութիւնները: Նրբեմն աղաղակների միջոցով են ցրւում յայտարարութիւններ: Այսպիսի մի մունետիկ աղաղակումէ ուղղակի իւրաքանչիւր անցորդի տէնջին կամ հեռուն ևս և նորա աղաղակը լսւումէ շատ անգամ նոյն իսկ փողոցի ծայրում: Այստեղի հասարակ ժողովուրդը ընդհանրապէս յայտնի է իւր հրկայական կուրծքով և առողջ ձայնով: Անհնելով կառքի ետևում, հանրակառքերի առաջնորդները անդադար դառնումեն այս այն կողմն բարձրածոյն յայտնելով զխաւոր կէտը, ուր գնումէ հանրակառքը և ճանապարհի վերայի բոլոր փողոցների և տեղերի անունները: Որովհետեւ այստեղ իւրաքանչիւր նշանակված ժողովատեղում գտնւումեն չափազանց շատ հանրակառքեր, այս պատճառով առաջնորդներից իւրաքանչիւրը աշխատումէ, որ եթէ միմեանցից աւելի բարձր չգոչէ, գոնէ այնպիսի որոշ ձայն արձակէ, որով կարողանայ զանազանիվ մնացեալներից: Սակայն մի քանի փողոցներ մինչև այն աստիճան բազմամարդ են, որ նոքա գոչել ամենևին չեն կարողանում և բաւականումեն միմիայն ձեռք վեր բարձրացնելով, Հանրակառքերի և սալերի մէջ սեղմւումեն հացեփների, մսավաճառների, ձուկ, կանաչի, «չների և կատունների համար փշրանքներ» վաճառողների սալակներ: Այս բոլոր շարժական խանութները նոյնպէս զարդարված են ամենահարագէտ վերնագրերով: Այս տարօրինակ կառքերի մէջից երբեմն արագ սլանումէ ինքնագնացի նման կառք, որ կառավարումէ մի մարդ իւր ոտներով, իսկ մի և նոյն ժամանակ ձեռներով գործումէ գուլպայ կամ մի օրեիցէ կոշտ անկուած: Նորա մէջքին ամրացած են յայտարարութիւններ և զանազան ղեկուցմունք, իսկ ինքը միապաշտակ և միաձեւ, շատ անգամ ոտանաւորով, դրուատումէ այս կամ այն մագաղինը, այս կամ այն մթերանոցը: Այս բոլոր բազմազանութիւնը փողոցի մէջ նսեմացնումեն սև մանրակառքերը, քառանկեայ կառքերը, երկանիւեայ թիթեղնաթաղ կառքերը, անցնելով մեծ յաջողակութեամբ ահապէն հանրակառքերի և սալերի մէջտեղերից:

Նրկբորդ կարգի փողոցներում ամեն տեղ կանգնած են փողոցի շոգեշարժ

մեքենաները՝ որոնց վերայ խորովումեն շաքանակներ, երչիկներ, դեանախըն-
 ձորներ և հազարաւոր վաճառականներ աղաղակումեն իւրեանց վաճառի
 համար։ Ջանաղան նուագարանների ձայները լսվումեն ամեն կողմերից։
 Մի անկիւնում ցոյց են տալիս չինական ուրուական, մի տեղ երգեհոնը
 երգումէ մարսէլիէյ, միւս տեղը լսվումէ շատլանդական զարտիկի ձայնը
 սակաւ ինչ հետու նուագածու նեղրների պար թմբուկներով, ջութակներով
 և կլարնետով։ Այստեղ Պօնչը սուր սուլումէ, ածումէ թմբուկ և կանդ-
 նեցնումէ իւր փողոցային թատրօնը։ Ժողովուրդը ահագին բազմութեամբ
 շրջապատումէ նորան, նորանից քիչ հեռու մի մարդ սև բաճկոնակով
 բարձրանումէ մի բաւական բարձր պատուանդանի վերայ, սա բաճկական նիւ-
 թերի վաճառօղ է։ Մի կողմից նորա մօտ կայ մի բարձր սեղան, որի վերայ
 դասաւորված են դանաղան պատրաստութիւններ, միւս կողմը իւր ծառան
 կարմիր բաճկոն հագած, որը թմբուկ է ածում իւր բալըր յոփով և ամ-
 բոխը իսկոյն շրջապատումէ նորան։ Այն ժամանակ փողոցային բժիշկը
 վերցնումէ սեղանից պայծառ ներկված անդամազննական նկարները և ամ-
 բոխին ցոյց է տալիս. «Տիկիւններ և ազնուականներ», ատենախօսումէ նա, ե-
 թէ ձեր փորն է ցաւում, այդ յառաջանումէ աղիքների խանդարվելուց։
 Այս հիւանդութիւնը թէպէտ և թեթեամիտ մարդիկներին մի չնչին բան
 է թւում, բայց կարող է մահ յառաջացնել, եթէ հմուտ բժշկի չղիմէք։
 Բայց ի՞նչ են մեր բժիշկները։ Դորա ձեր աշխատանքներից օգուտ քաղող-
 ՚ներ են։ Ակայադիր ստանալով իւրեանց պաշտօնին համեմատ, ապրումեն
 շուայլութեամբ, կամենալով հաւատացնել ձեզ այդպիսի կենցաղավարու-
 թեամբ, որ իւրեանք շատ հրաւերներ են ստանում, Տիկիւններ և ազնու-
 կաններ, դուք չափազանց թեթեամիտ էք, Ձեզ լաւ որսումեն այդ կերպով։
 Դուք ինչպէս դիչերային թիթեռնիկներ ընկնումէք կրակի վերայ և հատու-
 ցանումէք բժիշկներին ահագին գումարներ նորա լաւ կենցաղավարութեան
 համար, նպաստումէք նոցա ձեր աշխատանքներից օգուտ քաղելուն, որովհե-
 տեւ նորա խօսք են կապած դեղարանի հետ և նշանակումեն ձեզ թանկագին
 դեղեր։ Ես նոյնպէս բժիշկ եմ, ես նոյնպէս կարող եմ ձեզ երեւել շուայ-
 լութեամբ և փայլով, բայց ես ատումեմ սնտոի փայլը, ատումեմ արդէն
 վաղուց մաշված և համը ու հոտը կորցրած քաղաքակրթութեան հին
 ցնցոտիները։ Ես ժողովրդի բարեկամ եմ, ես ժողովրդական բժիշկ եմ, ուստի
 և պարտական եմ երեւել ձեզ այնպիսի ձևով, որի հետ դուք սնվել էք,
 ես խօսումեմ բաց երկնքի կամարի տակ այն պատճառով, որ առանց
 որևիցէ արհեստական ծածկոցների ապրումէ նորա տակ հաստարակ ժո-
 ղովուրդը, որին և եթ կամենումեմ ծառայել։ (Ժողովրդի մէջից լսվու-
 մեն ծափահարութիւններ և հաւանութիւն և ամեն կողմերից աղաղա-
 կումեն լսեցէք, լսեցէք ինչպէս խեղացի է խօսում)։ Ընորհակալ եմ
 ձեզանից, տիկիւններ և ազնուականներ, ձեր հաւանութեան համար, հաւա-
 տացէք, պատրաստ եմ ծառայել ձեզ մինչև արիւնիս վերջին կաթիլը։
 Սա մի լոկ խօսք չէ, գործով կապացուցանեմ ձեզ . . . Ահա նայեցէք,

Հաղի դէմ պատրաստված այս փոշու արկղիկին։ Այս միջոցը վաղուց գործածվումէ լժապուհու ընտանիքի մէջ . . . Իրաւ է իւրաքանչիւր արկղիկէ համար նորանից մի գինէ են առնում։ Ինձ նստել է Յ պէնս, իսկ ձեզ ծախումեմ չորս պէնսով։ Դուք գիտէք որ սա հարիւր տոկոս գուցէ և աւելի արժանագին է քան թէ դեղարանները կուռնեն ձեզանից։ Բայց ես ժողովրդի բարեկամ եմ և յիշումեմ թէ ինչպիսի քրտինքով վաստակումէք դուք ձեր փողերը և չեմ կամենում լինել այն մարդիկներից, որոնք ժողովրդի արիւն են ծծում . . . (Կեցցէ, կեցցէ, շատ լաւ) աղաղակումեն ժողովրդի մէջից)։ Որպէս զի կարողանաք համոզվել, թէ ինչպէս անհրաժեշտ է այս միջոցը, թէ ինչպէս անհրաժեշտ է խափանել հազը նոյն իսկ սկզբում, նայեցէք այս նկարի վերայ . . . և այլն և այսպէս ատենախօսումէ նա անվերջ։ Որքան այսպիսի մի ատենախօս ճարտարաբան լինի, որքան որ իւր սէրի խօսքեր առ ժողովուրդը յայտնէ, այնքան աւելի կգնեն նորա նիւթերը։

Ահա և մի ուրիշ ամբոխ։ Ժողովրդի մէջ կանգնած է բարձրութեան վերայ մի մարդ և կարդումէ տնային տնտեսութեան վերայ մի գրուած։ Իբրեւ խնայողութեան առաջին միջոց, նա ցոյց է տալիս աշտանակները, որոնց վերայ վառվումեն ճրագները մինչև պատրոյկի վերջին կտորը։ «Դուք տեսնումէք, որ միայն ես եմ երկավի իրերով վաճառականութիւն անող Շէֆէլդից . . . 2եկայ այստեղ որ փող չահեմ, այլ միայն ժողովրդի օգտի համար։ Ահա նամակ, որը դժբաղդաբար ժամանակ չունիմ ձեզ կարդալու, ուր ինձ առաջարկումեն մեծամեծ գումարներ, եթէ համաձայնեմ միայն դնալ այստեղից։ Բայց ես ոչ մի կերպով այդ չեմ անի, կարող եմ արդեօք թողնել ձեզ զոհ այն մեծ խանութպաններին, որոնք իւրեանց վաճառականութեամբ շահվումեն աւելի քան թէ հարիւրին հարիւր։ Ես պարտական եմ սովորեցնել ձեզ հասկանալու այդ պարոնների գայթակղական խորամանկութիւնները . . . Իմ պարտքս է ձեր աչքերը բանալ։» «Մի հաւատաք», ասումէ միւսը, «իմ խօսքերին, պատճառ որ ինձանից մեծ ստախօս չկայ աշխարհիս մէջ։ Այս արհեստը ես ստացայ նոյն իսկ օրօրոցից։ Ամեն անգամ երբ մոռանումէի ստել, մայրս ինձ ապաւանկումէր, իսկ հայրս մեծարումէր բռնցով։ Եւ մեզանից արդեօք ով ստացաւ մի ուրիշ կրթութիւն։ Ինչի՞ համար ուրեմն լսումէք այդ ճոռոմաբաններին։ (Նա ցոյց է տալիս իւրանից սակաւ ինչ հեռու գտնված փողոցի ատենախօսը)։ Դուք ինձ մի՞ լսէք, բայց նայեցէք վաճառին և դնեցէք։ Վարող եմ վստահացնել ձեզ որ իմ վաճառը աժան է քան թէ մի որ և իցէ ուրիշ տեղում։ Ես առնումեմ նորան առանց փող տալու և երբէք պարտքերս չեմ հատուցանում . . . »։

Նկատողութեան արժանի է որ փողոցային ատենախօսների մեծամասնութիւնը սկզբում ստանումէր մի կերպ կրթութիւն։ Բայց նոքա իւրեանց դէպի ջինը (բմիջիլը) ունեցած սաստիկ սէրի և հաստատուն աշխատանքի անընդունակութեան պատճառով, սկսեցին հետզհետէ ընկնել։ Ստանալով

Հաւանութիւն փողոցի արուեստաւորներից մի պանդոկում: Նոքա համարձակ առնումեն իւրեանց վերայ փողոցի ատենախօսի զերը և արդէն ոչինչ բանի հետ չեն փոխում իւրեանց արուեստը և այդ օրից զօրանումէ նոցա մէջ սաստիկ ինքնասիրութիւն և առաջին լինելու ու ծալահարութիւն ստանալու ձգտումն փողոցային ամբոխներից: Որոնց նոքա հոգով անարգումեն, որովհետեւ իւրեանց բարձր են համարում նոցանից: Այդպիսի անձն երբէք չէ նստում և վերկենում փողոցային վաճառականների հետ, չեն վարվում տաներար արուեստաւորների և գործաւորների հետ, պատճառ որ նոքա իւրեանց նկատմամբ չափազանց անկիրթ են և նա բարեկամութիւն է կապում նման փողոցային ատենախօսների հետ:

Պակաս չէ խոնվում ժողովուրդ այն մեքենայի մօտ, որի վերայ դրված է մեծ կաթնայի նման մի անօթ, ուր երկումէ օձաձուկով ապուր, Վաճառողը լցնումէ ամանը և տալիս է այս և այն ցանկացողին, բայց ահա մինս վերջացնելով իւր բաժինը օգուտ է քաղում նոր ամբոխների խոնվելուց և առանց հատուցանելու փողը հեռանումէ աննկատելի կերպով: Վաճառողը ձգումէ ամեն բան, ընկնումէ գողի ետեից, որին իսկոյն ճանաչումէ աչքերի վերայ դիտելը քաշած լինելով, և ինչքան որ ոյժը հասնումէ հասցընումէ մի քանի հատ նորա կռնակին և վերադառնումէ իւր տեղը հանդարտաւ:

Փողոցների շարժողութիւնը աւելի սաստիկ է թուում միշտ մոխրագոյն մէկի նուրբ գոլորշու և սև ծխի պատճառով, որոնք իբրեւ մի քոչ պատումեն բոլոր առարկաները: Այստեղ պայծառ արեգակը երբէք չէ խլտղեցնում ձեր աչքերը, գուցէ միայն ամառը նորա ճառագայթները ընկնումեն ս. Պօղոսի եկեղեցու գմբեթի վերայ, բայց այդ ևս միայն մի րոպէ: Բայց լինումեն օրեր, երբ մէզը բոլորովին պատումէ մայրաքաղաքը և այն ժամանակ մի խօսքով հասնումէ երկպառական խաւարը, ճշմարիտ է թէպէտ և այդպիսի օրեր տարուան մէջ միայն երկու, երեք անգամ են պատահում, բայց և այնպէս ինչպիսի օրեր են դոքա: «Ամբողջ քաղաքը և բոլոր նորա շրջականները գերեզման են դառնում»: Տօն օրերը լինումէ սպիտակ մէդ, իսկ լուր օրերը, երբ գործարաններում աշխատումեն, լինումէ գեղնագոյն, ծուխի խառնվելուց: Նորա հազիւ թէ չըօշափվող խոնձարուրը պատումէ մարդին ամբողջապէս այնպէս պինդ, որ նա իւր քթից ոչ միայն երկու քայլ, այլ և երկու մատնաչափ հեռաւորութեամբ համարեա ոչինչ չէ տեսնում: Սորան փարատելու համար սուրբական գաղային լապտերների լոյսն անգամ չէ օգնում և մինչև անգամ աննշմարելի է, գուցէ լապտերների սիւնին խփվելով միայն կարողանաք նշմարել լոյս, բայց այն ևս սիգարի առկայեթաւ կրակին պէս: Հարկաւ փողոցների շարժիւնը այդ միջոցում բոլորովին դադարումէ, աշխատանքները խափանվումեն: Եթէ այդպիսի ժամանակում պատուհանից նայէք փողոցի վերայ, միայն կնշմարէք թանձր, կաթանման մէդ և ուրիշ բոլորովին ոչինչ: Ոչ միայն չեն նկատվում փողոցի միւս կարգում գտնված տները, ոչ միայն լապտերները, ոչ

բոնք վառվումեն զրան առաջ սանդուխի մօտ, այլ մինչև անդամ պատ-
 չգամբի երկաթեայ վանդակները: Ապա փորձեցէք բանալու դէպի փողոցի
 գոռը այդ միջոցում, իսկոյն սպիտակ, անշօշափելի, անձև հրէշներ լըց-
 վումեն սենեակը և առանց նազ անելու տարածվումեն նորա մէջ ամեն տեղ:
 Ճրագների, լապտերների լոյսը, հաղիւ նկատելի կէտեր են դառնում: Մար-
 դիկները, որոնք քանի մի քայլ հեռու նստած են, երևումեն այժմ մի-
 մեանց իբրև ստուերներ: Այսպիսի միջոցում վայնորան, որին հարկն ստի-
 պումէ գնալ մի որ և իցէ տեղ» . . . «Մի այդպիսի օր» ես գնացի կառք
 վարձելու, մօտայ կառք և քաջութեամբ, թէպէտ շատ հանդարտ, գնումէինք
 առաջ, հետզհետէ ընկղմելով մի տաժանելի խաւարի մէջ: Ուր ենք գնում
 արդեօք ի՞նչ է կատարվում մեր շուրջը, անկարելի էր ոչինչ որոշել:
 Նոյն ինքն մեր կառքի անիւի մօտից լսվումէր երբեմն մի ուրիշ անցնող
 կառքի անիւի բախիւր, երբեմն բեռնաւորված պինդ հանրակառքերի զը-
 րընդիւնը, որոնք համարեա ընդհարվումէին մեր մանրակառքին, բայց ոչ
 միայն պատահօղ կառքը, հապա նաև պինդ հանրակառքը անգամ չէր նըշ-
 մարվում: Գոնեա մի զժազրութիւն երևէ, — ամենեւին ոչինչ: Նոյն ինքն իմ
 կառապանը անհաւաստի մօքով քաշեց ձիուն, որին ես չէի տեսնում
 և կանգնեցրեց: Ի՞նչ կայ, հարցրի, Չդիտեմ թէ ո՞ւր երթամ: Սակայն սա-
 կաւ մի խորհելուց յետոյ, մենք կրկին շարունակեցինք առաջ գնալ:

Յանկարծ առաջուց լսվեցաւ մի ձայն և հարուած, որ համարեա նստած
 տեղիցս վեր թուցրեց: Ամբողջ մանրակառքը թնդաց: Չիու գլխի մօտ
 բացվեցաւ քառանկիւնի լուսաւոր ծակ դրան նման, որի ետեւը գաղով
 լուսաւորված նախասենեակի պէս մի բան երևեցաւ և շփոթված աղա-
 ղակներ արձակօղ երկու կանանց երեսներ: Խնդիրն այն էր, որ մեր ձիու
 գլուխը խփվել էր և դէմ էր ընկել մի տան դրանը, որի բնակիչները վա-
 խեցած անսովոր ձայնով շտապեցին բանալ դուռը և հանդիպեցան դէմ
 առ դէմ կենդանուն: Եղելու թիւնն իմանալով նոքա ամուր կերպով փա-
 կեցին դուռը և կտրեցին դադային լոյսի միաշաւիղ ցոլացումը, որի վերայ
 նկարված էր մեր ձիու ստուերի նկարը: Արկին գերեզմանական լուռութիւն,
 կրկին անօգնականութեան զգացմունք. ի լըումն իմ անբաղդութիւններս
 կառապանս բոլորովին հրաժարվեցաւ ինձ առաջ տանելուց: Առաքից դուրս
 եկայ: Մի անբնակ կղզու մէջ եղածի պէս զգացումն զգացի, մինչդեռ մօտ
 չորս միլլիօն ժողովուրդ եւումէր շուրջս, բայց նոքա չէին տեսնվում:
 Սալայատակի վերայ ես ընկայ մի կակուղ, մարդի նման առարկայի վերայ:
 Եւ երբ ես նորան անքաղաքաւարութեամբ շօշափեցի, առարկան անբա-
 ւականութիւն ցոյց տուաւ: Ներողութիւն խնդրեցի և հարցրի թէ ար-
 դեօք ո՞ւր եմ գտնվում: «Փորձ կիտրձեմ համողվելու» պատասխանեց նա,
 չորս ոտի վերայ եկաւ և սողաց սալայատակի վերայով:

Մեր շուրջ իսկոյն լսվեցան աղաղակներ «հէյ, վա՛յ, վա՛յ» և պայծառ
 բայց ոչ թափանցիկ լոյսեր սկսեցին շարժել մեր մօտ: Փողոցի մանուկ-
 ների խմբերը աղաղակներով վաղումէին մեր հանդէպ, նոցանից իւրաքան-

չիւրը իւր ձեռին ունէր մի մի ջահ: Թիերի ծայրում վառվումէին պետ-
րօշեան լապտերներ: Մանուկներն առաջարկումէին իւրեանց ծառայութիւնը
այն է ուղեկից լինել: Թանձր մառախլապատ օրերում նոքա այս արհես-
տով շահվումէն: Ես բռնելով այս պոռօտախօսների մէկի կեղտոտ ուսից
խնդրեցի տանել ինձ մի որոշ ուղղութեամբ: Պայծառ բոցի շերտը, որով
մանուկն աշխատումէր լուսաւորել առաջի ճանապարհը, իսկապէս չէր
լուսաւորում ոչ ճանապարհը և ոչ շուրջ գտնված առարկաները և ես
բացի իմ առաջնորդի ստուերի նկարից ոչինչ չէի տեսնում: Յուրա խո-
նաւութիւնը, իբրև մի սպունգ սառցից ջրով լերջած, ողողումէր զգեստս
և թափանցեց մարմնումս և ոսկրներս սկսեցին մարմաջել: Մանուկը և
լապտերը ոչինչ չօգնեցին: Ես նորա հետ նոյնպէս մոլորվեցայ ինչպէս կա-
ռապանիս հետ: «Մոլորվեցա՞նք» հարցրի: «Մոլորվեցանք», պատասխանեց
անկեղծօրէն ուղեկիցս և մինչև անգամ իւր խնայողութենից հանգցրեց
լապտերը: «Ո՛ւր է ոստիկանարանը, ո՛ւր են պօլիսիականները» յուսահա-
տութեամբ հարցրի: «Իւրեանց տեղերումն են» պատասխանեց անտարբե-
րութեամբ ինձ տանջողը, ձեռը պարզելով վարձ ստանալու համար: Գե-
րեզմանական լուութիւն տիրեց, որովհետև փողոցի շարժիւնը գրեթէ դա-
դարեց, երբ մառախուղը իջաւ: Լսվումէր միայն թրրբբ, թրրբբ, թրրբբ
չոր ձայն և կարծես թէ մէկը փայտեայ գաւազանով խփումէր սալայատա-
կի սալին: Թրրբբ, թրրբբ, թրրբբ ձայնը արագ կրկնվումէր մին միւսի
հետից և մօտենումէր ինձ: «Որի՞ն հարկաւոր է առաջնորդ» մէկն միա-
դաշնակ երգումէր համաձայնեցնելով տխուր երգը իւր գաւազանի սալա-
յատակի հարուածներին: Իւրեան առաջնորդ լինելու առաջարկողի առաջ-
նորդը իւր գաւազանն էր: «Ինձ պէտքէ առաջնորդ» պատասխանեցի ես
և իմ ձեռներս դիպան փրկողիս կուրծքին և շօշափեցի պարանոյլ կախ-
ված այն տախտակը, որի վերայ սովորաբար գրված է լինում «կոյր»:
Այսպիսի եփիպտական խաւարի օրերում բոլոր աղքատ կոյրերը, եթէ իւ-
րեանց առողջութիւնը ներումէ, դուրս են գալիս իւրեանց բնակարաններից
փողոց ու շահվումէն: Կոյրերը առաջնորդումէն տեսողութիւն ունեցօղնե-
րին: Աչք ունեցօղները կորչումէն, երբ խաւարի մէջ են ընկղմում, կոյրի
համար չկայ խաւար, որովհետև նորա համար չկայ լոյս և նա աչք չզօրօղ
խաւարի մէջ անգամ զօսնումէ իւր հայրենի քաղաքում այնպէս հան-
դարտ, այնպէս զգոյշ, այնպէս ապահով ինչպէս մի արեգակնային ամենա-
պայծառ օրը: Աշխատութիւնների, առուտուր, փողոցի շարժիւն, ամեն ինչ
դադարումէ այսպիսի օրերում: Հարիւր հազար մարդիկ զոկվումէն աշխա-
տանքից և բաղմամբիւ անբաղդութիւններ են պատահում փողոցների և
երկաթուղիների մէջ» . . .

Այս մի ուրիշ տեսակ թուխպ ևս, որ միայն երկինքն է խաւարեցնում,
բայց մարդիկներին ոչ պատումէ և ոչ կուրացնում, ինչպէս եղիպտակա-
նը, մի խօսքով թանձրութեամբ չէ նստում երկրի վերայ: Վարելի է ճը-
րագ վառել և դործ կատարել, տանը թէ փողոցում միւսնոյն է: Եթէ այդ

սխալի մի միջոցում նստէք հանրակառք, կարող էք տեսնել որ անցորդները քաղցր նիրհումեն, կարծես զիշերով են ճանապարհորդում Եւ յանկարծ թուխար սկսումէ անօրոնալ, սալայատակների, տների, ձիերի և կռքերի վերայ երկինքը սկսումէ զեղնադոյն լոյս ձգել բոլորովին ինչպէս արշալոյսից առաջ:

« Բայց կայ դեռ ևս մի ուրիշ թուխար . . . Այս ևս կարելի է հաշուել եղիպտական հնութիւնների կարգից, որովհետեւ յիշեցնումէ նա յաճախ այն սիւնը, որը հանեց Խորայէլացիներին Եգիպտոսից: Ներկայացրէք արեգակնային օր, պայծառ երկինք, Գնումէք փողոցով, պայծառ լուսաւորված արևով, կրառնաք անկիւնից մի որ և իցէ լայն, ընդարձակ փողոց և ահա յանկարծ կտեսնէք որ նորան կտրած է ձեզանից քանի մի սաժէն հեռաւորութեամբ թուխարի թանձր, աղտոտ պարիսպ, որով ծածկված են ձեր առաջը գտնված բոլոր առարկաները: Սկզբում կարելի է կարծել թէ դա հրդեհ է, բայց երբ աւելի մօտենաք, կհամոզվիք որ դա թուխար է, ճիշդ ասած, մի թանձր ամպ, որ իջել է հանգստանալու Լօնդօնի փողոցների մէջ այնպէս, ինչպէս անապատում հանգչումէր ամպեղէն սիւնը, երբ դադարումէին Խորայէլացիները: Ամենից աւելի այդպիսի ամպը կամ սիւնը հանգչումէ Պիկադիլլի ստորին մասերում, Հայդ—Պարկի անկիւնի մօտ: Ասումեն որ զորա պատճառը Սէրպէնտինա դետի մերձաւորութիւնն է: Բայց այս մասին ոչ ոք հաւաստի չէ, որովհետեւ Լօնդօնի թուխարի տեսութիւնն այնքան սակաւ է հետազօտված, որքան և եղիպտական խաւարին: Այդ ամպն ունենումէ այնպիսի թանձր տեսք, որ բոլորովին մօտենալով երկիւղալի է մտնել մէջը, որովհետեւ կարծես թէ խեղդումէ: Բայց վախենալու բան չկայ: Համարձակ կարելի է մտնել մէջը, շնչել երեք րոպէ ածխածին և յետոյ դուրս դալ կրկին աշխարհ, պայծառ արև, մաքուր օդ, զուարթ երկինք: Իզուր չէ որ Լօնդօնը թխապատ քաղաքի համարումն է վայելում: Մինչև անգամ ամբողջ կղզին անուանված է « ամպոտ Ալբիօն »: Յիրաւի նոյն իսկ ամենապայծառ օրերն օդը անթափանցիկ է, զծագրութիւնները պարզ չեն, զոյները պայծառ չեն: Վերջրէք օրինակ մի բաժակ մաքուր գետի վճիտ ջուր և ածէք նորա մէջ մի երկու կաթիլ կաթ, բաժակի խառնուրդի դոյնը ձեզ Լօնդօնի մթնոլորտի մշտական զրութեան գաղափար կտայ:

Սակայն չնայելով այս մշտական ամպին, Լօնդօնում մեռածների վիճակադրութիւնը ցոյց է տալիս, որ այս քաղաքը առողջապահութեան նկատմամբ Եվրոպայի միւս մայրաքաղաքներից աւելի առողջ է և մեռածները թիւն այստեղ անհամեմատ աւելի սակաւ է քան թէ Վէննայում, Պէտերբուրգում, Մարիիդում, Բէրլինում և մինչև անգամ Փարիզում:

ԳԵՆՈՒԱՅԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՓՈՔՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ ԺԳ. ԵՒ ԺԴ. ԳԱՐԵՐՈՒՄ: (Արարատ, յունկար):

Գենուացիների վաճառականութիւնը Կիլիկիայի բոլոր գլխաւոր քաղաքներում էր կատարւում, մինչդեռ Վենետիկցիների վաճառականութեան գլխաւոր կայարանը Լայպցցօն էր: Գենուացիները, Հայերի հետ առաջին դաշնագրութեան ժամանակից ի վեր, այն է 1201 թուականից, տներ և կալուածներ ունենալու իրաւունքը պահանջել են, որոնց նոքա տիրում էին իբրև իւրեանց կատարեալ սեփականութեան: Լևոն Բի ոսկեհորովարտակը պայման էր դնում, որ Գենուացիները Սիս քաղաքում մի եկեղեցի մի պանդոկ (fondouc²¹), մի դատարան, և հասարակապետութեանը պարգևած թագաւորի մի կալուածի վերայ տներ շինելու իրաւունք պիտի ունենային: Մի քանի տարի յետոյ, Լևոն, Գենուացիներին տուած նախնի արտօնութիւնները նորոգելով, Տարսօն քաղաքում մի փողոց առ միշտնոցա ընծայեց այն է հող — եկեղեցի, քաղանիքներ, փողոց կառուցանելու և մի պարտեզ շինելու համար: 1288 թուականի արտօնութիւնը որ և իցէ կալուածական շնորհումն չէ յիշատակում, և միայն հետեւեալ տարին էր որ Բընուա Ջաքարիան մի պանդոկի թոյլտուութիւն պահանջեց: Յայտնի երևումէ, որ Գենուացիները բոլոր Սսի թագաւորութեան մէջ անթիւ սեփականութիւններ ունէին, նոցա անունը այնտեղ այնչափ տարածված և մեծարված էր, որ մեր օրերում դեռ ևս, տեղացի մարդիկ միջին դարերի մէջ, այնտեղ կառուցված բոլոր պատերազմական շինութիւններին առանց բացառութեան «Ճինիվիզ քայէսի» կամ «Ճինիվիզ Փաբրիկա» (Գենուացիների բերդ կամ Գենուացիների գործարան) ժողովրդական կոչումն են տալիս: Գենուացիների Հայաստանում ունեցած այս հզօրութիւնը նոյնպէս ազդային և օտար մատենագիրներից վկայված է: Էյբօն արեղան (Պորիկոսի իշխան Հնթում) հաստատումէ, որ իւր ժամանակից սկսած, ԺԳ. դարի վերջում, Գենուան Վենետիկին հակառակումէր նոյն երկրի մէջ, և որ եթէ մրցումը հաւասար էր երկու առևտրական ժողովուրդների մէջ, սակայն Գենուացիների վաճառականութիւնը աւելի տարածված էր Հայաստանում քան թէ Վենետիկցիներինը: Հարկաւոր է իմանալ, որ Գե-

(21) Fondouc կարվանսարայ ասել է. յունարէն պանդոկիսն բառն է, փոքր ինչ փոխված Արաբացիներից: Անցեալ համարում 7-երորդ ծանօթութեան մէջ հայ հեղինակների անունները սխալմամբ Ֆրանսերէն են տպված, այն է Միքայէլ Ստորի, Ժամանաւորադրութիւն, կայսերական մատենադարի ձեռագիր: Սմբատ Սյաւաալար, Ժամանաւորութիւն Հայոց, Կիրակոս Գանձակեցի պատմութիւն Հայոց ձեռագիր, Չամչեան պատմութիւն Հայոց հատ. Գ. եր. 166: Նպնը եղած է Յերբոր ծանօթութեան մէջ, այն է. Նամակ սրբոյն Ներսիսի առ Լեւոն Բ. Գրեգոր Տղայ Կաթողիկոս-երկաթիւթիւնների մէջ (Վենետիկ 1838) եր. 203, 281: Սմբատ, Ժամանակագրութիւն, Լեւոն Բի արտօնութիւնների հղովաբտակ Ս. Յովհաննէսի ասպետներին, Paolij մէջ, 1840-րդ ծան. բազմադէպ, 1347 եր. 92—94:

նուան Սիլիկիայի վաճառականութեան մեծ կարեւորութիւն էր տալիս, և Սսի դրան հետ լաւ յարաբերութիւններ ունենալու համար ամենայն ջանք էր անում: Գենուացի դեսպաններ էին արգարեւ, որոնք Յովհաննէս ԻԲ-ի կողմից յանձնարարվեցան, 1320 թուականին, Սիպրոսի և Հայաստանի թագաւորների մէջ ծագած կռուին միջամտելու²²):

Սակայն Հայաստանի և Գենուայի մէջ մշտական կարծիքով համաձայնութիւնը 1268 թուականին մի անակնկալ դիպուածով աղմկեցաւ: Գենուացի ծովապետ, Լիւշիտտո Գրիմալդի, Վորիկոսում Հայ, Ասորի և ուրիշ վաճառականներին սեփական ապրանքներով բեռնաւորված մի ցուկանաւի նաւապետի հետ կռիւ ունենալով, բռնութեամբ ցուկանաւին և նորա մէջ պարունակված հարստութիւններին տիրեց: Վորոպտված վաճառականները Լիւշիտտո Գրիմալդիի դէմ դանգատ արին թագաւորի բարձրագոյն դրան, որը, իւրեան յայտարարված թշնամութեան գործողութեան պատճառով, Գենուայի հետ բոլոր յարաբերութիւնները կտրեց, մինչև այն օրը, երբ նա կատարեալ և ամբողջ բաւարարութիւն պիտի ստանար: Հասարակապետութեան կառավարութիւնը այս եղելութիւնները իմանալով, և նախատեսելով, որ եթէ Հայաստանի թագաւորին հետ պատերազմ սկսէր, Գենուացիների վաճառականութիւնը բոլոր իւր շահերը պիտի կորցնէր, և թէ՛ Վենետիկը իւր աղբեցութիւնը Սիլիկիայում՝ զօցացնելու համար հանգամանքից պիտի շահվէր, լիազօր իրաւունքներ ստացած մի գործակալ ուղարկելու շտապեց, որը նաեւց Լայպցցո գործը կարգաւորելու և վաճառականների վնասները հատուցանելու համար: Գենուացի գործակալ, Յակոբ Պալլավիչինօ, թագաւորի սպաների և կողոպտված վաճառականների հետ անմիջական յարաբերութիւն անել սկսեց, այս վերջինների վնասը տուժեց, և նոցանից ստացադիր առաւ, և բարեկամութեան ու վաճառականութեան յարաբերութիւնները նորոգեց, որոնք միաւորումէին յառաջագոյն Հայաստանը Գենուայի հետ:

Այն դրութիւնները, որոնք վերաբերվումեն այս եղելութեանը, որ հաղիւթէ չոչնչացրեց Գենուացիների առևտուրը և աղբեցութիւնը Հայաստանի մէջ, Տուրինի բարձրագոյն դրան դիւանում պահված են²³), և բաղկանում են չորս յիշատակարբից այն է. 1°. հոկտեմբեր 22, 1268. կողոպտված վաճառականների և Գենուայի հասարակապետութեան մէջ եղած պայմանագրութիւնը, 2°. հոկտեմբեր 3, 1270. հասարակապետութեան կողմից Յակոբ Պալլավիչինօին տուած գործակալութիւնը 3°. հոկտեմբեր 6, 1271. վաճառականների Յակոբ Պալլավիչինօին տուած ստացադիրը, և 4°. հոկտեմբեր 7, 1271. Յակոբ Պալլավիչինօի դատաւարների վնասը տուժած եղածն հաստատող յայտարարութիւնը:

(22) Raynaldi, Ann. Eccl., T. V. pag. 149, anno 1320, n°. 47.

(25) Genova, Materie politiche, trattati, concessioni, ecc.

Սակայն եթէ Հայաստանը այսպիսի հեշտութեամբ կապած էր պայմանագրութիւն Գենուայի հասարակապետութեան հետ, հարկաւոր չէր կարծել որ եթէ խնդիրը Գենուայի և Վենետիկ մէջ եղած վէճերի մասին լինէր, գործերը այս կերպով կ'ընթանային: Այս երկու առևտրական քաղաքների մէջ նախանձից վառված պատերազմները բազմաթիւ և արիւնահեղ են, շատ անգամ պատմութիւնը իւր թերթերում արձանագրած է այս երկու թշնամի նաւատորմիղների մէջ տեղի ունեցած զարհուրելի պատերազմների պատմութիւնները, որը այն ժամանակի բարբարոսութիւնն միայն կարող էր թոյլատրել: Կորիկոսի տէր Հիթոմար, որ աւելի յայտնի է Ե. թոն անունով, այն, որ ֆրանսերէն թաթարների պատմութիւն գրեց, որը Փալիօն լատիներէն թարգմանեց, հայերէն գրված մի փոքրիկ աշխատութեան մէջ պատմումէ ¹⁾, որ Գենուացիները և Վենետկեցիները Կիլիկիայում մշտական մրցման մէջ էին, և թէ 1293 թուականին «Լայացցո խարիսխ ձգած երկու նաւատորմիղների մէջ վէճ ծագելով, մի ամենարիւնահեղ ծովային պատերազմ տեղի ունեցաւ: Տասներկու Գենուացի ցովանաւեր երեսուն երկու Վենետկեցի ցովանաւերի հետ պատերազմեցան, և նոցանից քսան չորս նաւ առան»:

Մենք յառջադէպն տեսնք, որ Գենուայի և Վենետիկ մէջ եղած մրցումների պատճառը վաճառականութեան խնդրից էր յառաջանում: Այժմ տեսնենք թէ Գենուացիների Կիլիկիայում ունեցած վաճառականութիւնը և գործականութիւնը ինչի մէջ էր կայանում: Հայերի հետ իւրեանց արած յարաբերութիւնների սկզբում Գենուացիները, ինչպէս և Վենետկեցիները արևմուտքի ապրանքները արևելեանների հետ էին փոխանակում: Որովհետև Վենետիկ, այսպէս ասած, ցած գնով տալով իւր ապրանքները, վաճառականութեան այս ճիւղը բոլորովին ձեռք էր ձգած, Գենուան սահմանափակված էր այն ապրանքներով, որոնց ցուցակը մուծված է 1288 թուի դաշնագրութեան մէջ: Այն սեփականութիւնների շնորհով, որ Սուլթան Տարսնում և ուրիշ տեղերում ունէին, Գենուացիները վաղուց որթի, ձիթենու, թթենու մշակութեան անձնատուր եղած էին, և այս պարագմունքը նոցա ահագին շահեր էր բերում: Քաղաքագիտական գրութիւնները մեզ արդարև ցոյց են տալիս, որ իւրեանց Կիլիկիայում հաստատվելու առաջին տարիները ի վեր, Գենուացիները երկրի մէջ անթիւ սեփականութիւններ ունէին, և թէ նոքա բազմաթիւ էին տէրութեան մէջ: Մենք արդէն յայտնած ենք, որ նոքա Սուլթան, Տարսնում նշանաւոր հաստատութիւններ ունէին, և մենք գիտենք ևս, որ Մոսիսիստում, Լայացցոյում և Կորիկոսում մեծ առևտուր էին անում մանրուքով: Այս վաճառականութիւնը այնչափ ծաղկած էր անգամ, որ Գենուացի վաճառականները անհրաժեշտ էին հա-

(24) Tables chronolog. á la suite de l'édit. armén. de l'Hist. des Tartares, trad. par J. B. Aucher, pag. 77—86.

մարած տարվան որոշեալ օրերում ընդհանուր օգտի համար Լայպցցցում գտնված մի սակարանի (bourse) մէջ ժողովվելու։ Այնտեղ էին քննվում առևտրական գործերը և դաշնադրութիւնները իրագործվում։ Թէպէտ և Լայպցցոն Հայաստանի մէջ մեծ վաճառաշահք պաշար էր, Լէփանտի հետ ունեցած առևտուրի իշխողն սակայն Գենուացիները սովորութիւն ունէին բաւական յաճախ Հայաստանի ծովեզրի քիչ յաճախված մի նաւահանդիսար իջնելու, որ կոչվումէր Գենուացիների նաւահանգիստ²⁵⁾, և Սատալի ծոցը լծափով մի գետակի բերանում էր շինված։ Եթէ Գենուացիներն իւրեանց նաւերով իջնելու համար այս ափն էին ընտրած, այս մանաւանդ Հայաստանի մարտաներից աղտովելու և իւրեանց ապրանքները անմիջապէս Փոքր Ասիայի մահմետական երկիրների մէջ մտցնելու նպատակով էր, որոնց հետ նոյնպէս յարաբերութիւն ունէին։

Հայաստանի թագաւորութեան կործանումից յետոյ, կամ աւելի լաւ ասած ԺԴ. դարի երկրորդ կեսից ի վեր, օտար երկրացիների վաճառականութիւնը իլիլիկայում մասամբ ոչնչացած էր, Մահմետականների հետդհետէ ասպատակութիւնները երկար ժամանակից ի վեր երկիրը աւերած էին, և Գենուացիները Օշիւի թագաւորութեանց ի վեր Փոքր Ասիայի հետ ունեցած վաճառականութեանց հաստատուն շահեր չէին ստանում այլ ևս։ Վիլլանին, որ այս գործը հաստատումէ, ասումէ որ Իտալացիների վաճառականութիւնը Ասորիքում ԺԴ. դարի առաջին տարիներից յետոյ բոլոր իւր օգուաները կորցրած էր։

Մենք պատեհ ունեցանք նկատելու, որ Հայերի թագաւորների կողմից Գենուացիներին շնորհված արտօնութիւնների մէջ ասված է, որ Գենուացիների մէջ ծագած կոիւները իւրեանց ազգի մարդիկներից բաղկացած դատարանով պիտի դատվին։ Յետոյ հասարակապետութիւնը իւր ժողովուրդները կառավարելու համար այնտեղ հիւպատոսներ ուղարկած էր։ Վենետիկեցի հիւպատոսների հաստատվելուց երկար ժամանակ յետոյ միայն Գենուայի հիւպատոսները Հայաստանում պաշտօնավարութեան մէջ մտած են երևում։ Այսպէս, 1271 թուականին էր, որ Գենուացիները Հայաստանում հաւատարմատար ունեցան Յակոբ Պալավիչինօն։ 1279 թուին Լէոն Նեղրօն հիւպատոս տնտրողոսով նորան յաջորդեց²⁶⁾։ 1288 թուին Գենուայի հիւպատոսը մեծ արտօնութիւններ ունէր երկրին մէջ, նա ընթերականեր ունէր boni viri, կամ դնահատներ probi viri, և մի դատարանի վերակացու bastonarius։ Գենուայի հիւպատոսի իրաւունքները իւր բոլոր ժողովուրդների վերայ էին տարածվում, նա բոլոր հարցերը դատելու իշխանութիւն ունէր, բացի սպանութեան կամ դողութեան դէպքերից։ Նա էր քննում իւր ազգայիների գործերը թագաւորի սպաների հետ և նա էր կատարել տալիս դաշնադրութիւնների պայմանները։

(25) Sonuto, Secreta (id. Crucis, liv. II. P. IV. ch. 26. pag. 89.

(26) S. Nicolita, ms. de la bibl. du roi á Turin, pag. 33.

§ II.

Հայաստանի թագաւորութեան հետ Գենուայի հասարակապետութեան արած յարաբերութիւնների վերաբերեալ յիշատակարանները և յօդուածները, ինչպէս որ արդէն ասած ենք խալկան դիւանատներում պահպանված են Պ. ասպետ Մ. Ա. Վաստելլիի հմուտ տնօրէնութեան յանձնըվելով:

Այս յիշատակարանները մեծ մասամբ առանձին յիշատակութեան արժանի են, ուստի օգտակար համարած ենք նոցանից իւրաքանչիւրը առանձին քննելու: Սկզբում ոսկէհրովարտակները կամ արտօնութիւնները պիտի ուսումնասիրենք և վերջը Վորիկոսի առաջ ցոկանաւի կողոպտվելուն պատճառով Գենուացիների և Հայերի մէջ պատահած վէճերի վերաբերեալ հրովարտակները:

1201 թուին մարտին Ստում Լեոն Բի տուած ոսկէհրովարտակը (Գենուայի դիւանատներ, *liber Iurium*, T. I. f. 231; ձեռագիրների ծանօթութիւնների և քաղուածների մէջ տպված, Հ. XI. եր. 19, Ս. Սասիի ձեռու *Historiae patriae monumenta*, *liber Iurium*, T. I. col. 468, n°. 461, յառաջ բերված Հ. Սեմինօ Նիկոլիտայի *Mémorie sopra il comm. dei Genovesi* մէջ, արքայական մատենադարանի ձեռագիր Տուրինում եր. 33):

Լեոնն այս հրովարտակի մէջ «*rex Armeniorum, filius Stephani et de potenti genere Rupinorum.*» (Հայերի Բաթաւոս Սաթաւէի որդի և Ռաբէնեանների հզօր ցեղէն) տիտղոս է ընդունում, կայսեր և պապի ձեռով թագաւորութեան աստիճան է բարձրանում, և իւր բարձրագոյն զրան համաձայնութեամբ տնօրինումէ, *assensu curiae regalis* (արքայական խորհուրդի համաձայնութեամբ):

1°. Բոլոր թագաւորութեան մէջ գնալ և գալու, ծախելու և գնելու, նաւահանգիստներ մոնելու և դուրս գալու թոյլտուութիւն,

2°. Պաքսատան հարկերի ջնջումը,

3°. Խորտակված նաւի մնացորդների հարկի բարձումը,

4°. Ստում, Մօպսիեստում, Տարսոնում, պանդոկներ, տներ և եկեղեցիներ ևլն, շինելու համար գետիկների շնորհումը,

5°. Վերոյիշեալ քաղաքներում դատարանների հիմնարկութիւնը,

6°. Գենուացիների համար եղած պաշտպանութիւն, կողոպտված ապրանքների խուզարկութեան իրաւունքի բարձումը:

Այս հրովարտակը թագաւորի ձեռով խրուկով յունարէն և հայերէն ստորագրված. *Leo* (Լեոն) Բաթաւոս Հայոց, տերութեան ատենադպիր Սի արքեպիսկոպոս Տրազարկի Աբբա Յովհաննեսի ձեռով խմբագրվեցաւ (*trium arcuum abbas*), որը վերջը Յովհաննէս Է. անունով մեծաբարոյ կաթողիկոս եղաւ, հրովարտակը ոսկեայ կնքով կնքված է:

1215 թուականի մարտին Ստում տրված ոսկէհրովարտակ (Տուրինի դիւանատներ, *Genova, materie politiche*, 3°. mazzo: — Գենուայի դիւանատներ, *lib.*

Iur. T. I. f. 74 v. հրատարակված Hist. patr. monumentaի մէջ, lib. Iur. T. I. col. 574. n°. 514 — յառաջ բերված Ս. Կիլիկիայի ձեռնով, loc. cit. հր. 35):

Լեոնն այս հրովարտակի մէջ կոչվումէ «rex Armeniae» (Հայաստանի թագաւոր) և տնօրինումէ.

1°. Արտօնութիւնների նորոգումը, գննուական դատարանի հիմնարկութիւնը բոլոր գործերը դատելու բացի սպանութեան և գողութեան դէպքերից,

2°. Բոլոր թագաւորութեան մէջ շրջելու և ազատօրէն վաճառականութիւն անելու առանց հարկ հատուցանելու բացի իւր բարօններից կախումն ունեցող տեղերից, որոնց վերայ թագաւորը ոչինչ իրաւունք չունի, որչափ որ նորա աւատական են: Հրովարտակը յիշումէ Ոթոն Տիբերիականի բարօնութիւնը, որ Անտիոքի իշխանութեան վասալն էր և Հայաստանի թագաւորութեան աւատական, Ագամ Գասաթի տիրոջ, որը Հայաստանի թագաւորութեան և Անտիոքի իշխանութեան սահմաններում կանգնած աւատ էր, և որը Լեոն Բը. տաճարականներից խլած էր, Վահրամիւնը, տէրութեան մարաջախտ Կորիկոսի տիրոջ, որ Սելեվկիայի և Լամասի մէջ ծովկրում կառուցված հաստատուն ամրոց էր, Կապանի Լեոնին, Տօրոսի բերդը, որտեղ Լեոն Զ. Լուսինեան 1375 թուին Եգիպտացիներից գերի բռնվեցաւ:

3°. Տարսոնի մէջ մի փողոցի շնորհումը, այնտեղ ամեն տեսակ շինութիւններ կառուցանելու թոյլտուութեամբ:

Այս հրովարտակը խրուկով ստորագրված և ոսկեայ կնքով կնքված յանձնված է եղել Գենուացիներին:

Լեոն Գի կողմանէ 1288 թուին, դեկտեմբեր 23ին տրված արտօնութիւնը (Գենուայի դիւանատներ, lib. Iurium, T. I. f. 234. — Տուրինի դիւանատներ, Genova, materie politiche. — Ս. Մարտինից հրատարակված, Զեռագրերի ծանօթութիւնների և քաղուածների մէջ (Notices extr. des mss., T. XI. հր. 97): Վենետիկ Ս. Ղազարի Մխիթարեանների ձեռնով, in 4°, Hist. patr. monumentaի մէջ, lib. Iurium.

Լեոն Գի ձեռով ստորագրված այս յօդուածը, որի հայերէն սկզբնագիրը Տուրինի դիւանում պահպանված է, Գենուացի ատենադպիրների ձեռով լատիներէն թարգմանված է և հայերէն մուծված է liber Jurium դրբի մէջ, Լեոն Գ. «ամենայն Հայերի թագաւոր» է անուանվում, և ազդարարումէ.

1°. Համեմատական հարկերը ջնջված են յօդուած Գենուացիների, բայց հաստատուն հարկերը որոշված են հրովարտակի մէջ՝ եղած սեկագրի համեմատ,

2°. Իրերը նայելու իրաւունքի հարկը վերցված է,

3°. Գենուացի հիւպատոսը (քունց) իւր ազգայիների ազդութիւնը պիտի ճշգրտէ և թագաւորի սպանների առաջ պիտի վկայէ:

4°. Առանց կտակի վախճանող Գենուացու ինչքը իւր ազգայիններին պիտի տրվին:

5° Գուգլազ կրճի (գուգլազ պողաղ) հարկերը որոշեալ կերպով պիտի հաստատվին, հրովարտակի մէջ ասվածին համեմատ:

6°. Գենուացու կալուածները, որոնք իւր հայ կնոջ իրաւունքներով ձեռք են բերված, տէրութեան պիտի վերագառնան, եթէ նա առանց կտակի կամ առանց ժառանգների մեռնի:

Լատինական բնագիրը ունի բացի սորանից մի ծանօթութիւն, որը ցոյց է տալիս այս հրովարտակի նշանակութիւնը Օշին Պրօքսիմոսի (proximos) այսինքն թագաւորի գանձապետի համար և Բակուրան և Պետրոս բարօնների համար, որ Լայպցցիի նաւահանգստի նաւապետ, սննեկապետ և քարտուղար էր: Թագաւորը հայերէն ստորագրած է. Լեոն Բագրատի Հայոց:

Հիթուա Բին ներկայացրած արտօնութիւնների խնդրագիրը Գենուացիների կողմից 1289 թուին: (Կաֆֆարօ, Annales génoises, liv. X. Muratorif մէջ, Rer. ital. scr. T. VI. col. 596):

1°. Պանգոկի լոյստուութիւն:

2°. Գենուացիների ապրանքները Հայերի տէրութենից մահմետական երկիրներ (Թիւրքիա) տեղափոխելու հարկերի բարձումը:

Պորիկոսի առաջ ցուկանալի կողոպտվելուն վերաբերեալ յօդուածները, 1268—1271 թուականը:

Գենուայում վաւերացրած պայմանագրութիւնը (հսկտեմ. 22. 1268) Պորիկոսի առաջ փնտրված վաճառականների և որոնց մէջ գտնվում են Տիւրոսի իշխանի, Թաթարների խանի, Անտիոքի պատրիարքի և իշխանի հպատակ Ասորիները, Հայաստանի թագաւորի հպատակների, որոնք հրաժարվում են իւրեանց հաւատարմատարների ձեռով որևիցէ փնտսների պահանջ յարուցանելուց Գենուայի դէմ, որը յանձն է առնում հատուցանել նոցա 14900 գենուական լիւրը փողը անմիջապէս, երբ ներկայ պայմանագրութիւնը հաստատված կլինի այն իշխաններով, որոնցից այս գործի մէջ մասնակցողները կախումն ունին: Այս մասնակցողների մէջ գտնվում են.

Եսպոլէզ Պօլիպերի որդի, Դամասկոսից, Տիւրոսի տիրոջ հպատակ: Միւլզօք, մահմետական, Ակրայից, Սալիպ Ակրայից, Ազիզ Աղալարի որդի: Զեդայի Ակրայից: Բէլֆէք, Սելիմի որդի, թաթարների խանի հպատակ: Ֆելէք Օրէսեան, Ակրայից: Սողոմոն Կաղիմ, Ակրայից: Սողոմոն Բասիւնի որդի, Դամասկոսից, Ակրայի բնակիչ: Բօգալէք, Բէլֆէքի որդի, Դամասկոսից, Տիւրոսի իշխանի հպատակ: Մօնսօր Արամեան, Սօի թագաւորի հպատակ, Լայպցցիի բնակիչ: Վասսի, Վահրամ, Բարսօմ, Միքայէլ Մաշլըօտ, Դաւիթ և Յովսէփ, Ազիզ և Միւսափա Այասից, Սօի թագաւորի մարդիկ: Յովհաննէս Բարսօմ, Անտիոքի պատրիարքի մարդ:

Մասամբ աղաւաղված այս բոլոր անուններն այնու ամենայնիւ ցոյց են տալիս իւրեանց մահմետական, հրեայ և քրիստոնեայ ծագումը: Arch. de

Turin. Genova, mat. polit. mazzo 2^o. — publié par Mas — Latrie, Hist. de Chypre. docum. T. I. pag. 74).

1270 թ. հոկտեմբեր 3ին Յակոբ Պալլավիչինյոյի դործակալութիւնը, որոշելու համար Հայերի հետ ցուկանաւի աւարառութեան ժամանակ կողոպտված վաճառականներին հատուցանելի ֆեաները (Տուրինի արքայական մատենագարան, Ս. Նիկոլիտա op. cit. եր. 37):

1271 թ. հոկտեմբեր 6ին, վաճառականների ստացադիրը, որոնք խոստովանումին Գենուացիներից բաւարարութիւն ստացած լինելը (Տուրինի դիւանատներ, L. cit. mazzo 2. — publié par Mas — Latrie, L. cit. pag. 78; par S. Nicolita, pag. 38; et rapporté par Canale, Storia civile dei Genovesi, T. II. partie XI. ch. 16. pag. 732):

Այս հրովարտակի մէջ զրկված վաճառականները յիշվումեն, որոնց անունները հետաքրքրի առանձնութիւններ են ներկայացնում:

Աննա Բսէմբա Գալէմ: Բօլէզ Ֆելաա, այս խօսքը արաբերէն ֆէլլահ — երկրագործ է: Ազիզ, Բօլֆէտ: Սալիբա, արաբերէն սալի — բէյ: Մանչօր, Վասակ: Գաիւր, արաբերէն Գաուր, Դաւիթ: Բարսօմայ, Վահրամ Փատիոս, Միքայէլ Մաթիաս, Յովսէփ ալտուս Բօշէտ, Նիկիֆօր, Ստեփան Ակիմ, բոլորը Ասորիներ և Հայեր են: Սօլիման Բէնէրադիմ: Արդ էլ Ազիզ — մահմետականներ: Այս հրովարտակը Լայացցոյում խմբագրվեցաւ թագաւորի դրան, առաջ, որ թագաւորութեան երկրորդ դռնն էր, (curia ducalis et baillia regis):

1271 թ. հոկտեմբեր 7ին Յակոբ Պալլավիչինյոյի յայտարարութիւնը, որ ճշգրտումէ Կորիկոսի առաջ կողոպտված վաճառականների ֆեաները կատարելապէս հատուցած լինելը (Տուրինի դիւանատներ, Genova, Exp. orig., mazzo 5^o, Canaleից յատաջ բերված, op. cit., T. II. fasc. VI, pag. 731):

Այս հրովարտակը Գենուացիների լեզուով խմբագրվեցաւ Լայացցոյում Գենուացիների սակարանի մէջ:

Սգբա են համառօտապէս Գենուայի Հայաստանի հետ ունեցած յարաբերութիւններին վերաբերեալ հատուածների մէջ պարունակված տեղեկութիւնները, Նրեումէ որ Գենուան, Սիլիկիայի հետ բաւական ընդարձակ վաճառականութիւն անելով հանդերձ, չէր համարում այս կողմը իբրեւ արեւելքի գլխաւոր տիրապետող տեղ և թէ իւր առեւտրական նաւերը դէպի սև ծով ուղղեց, որտեղ այնքան երկար իշխեց և Վենետիկի սև ծովի նաւահանգիստների մէջ ունեցած զօրութիւնը կործանեց, հաշուէտներ և նոյն իսկ քաղաքներ հիմնելով, որոնք մինչև այժմ դեռ ևս պահպանումեն Գենուացիների ներկայութեան յիշատակը, և այն փայլի յիշատակը, որ նոցա ներկայութիւնը այս երբեմն ծաղկած երկիրների վերայ ձգեց:

(Յրանաւէրէնից)

Ճեմ. Ե. Դաս. աշ. Յ. Պ.

ԱԶԳԻ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Բոլոր մարդիկ արդեօք միակերպ լաւ են տեսնում: Ո՛չ, և սա կախումն ունի աչքի կազմութեան շատ փոքր զանազանութենից: Այն մարդիկ, որոնք ունին դուրս ցցուած աչքեր, հեռու գտնված բաները ամենևին չեն տեսնում, բայց շատ լաւ նկատում են այն, ինչ որ մօտ է և սորա համար կոչվում են «կարճատես»։ Իսկ նոքա, որոնք աւելի հարթ աչքեր ունին, ընդհակառակն իւրեանցից հեռու գտնված իրերը լաւ են տեսնում, և վատ են տեսնում այն, ինչ որ իւրեանց աչքի առաջն է, ուստի կոչվում են «հեռատես»։ Վերջապէս կան մարդիկ, որոնք ունին ոչ ուռած, և ոչ հարթ աչքեր, բայց պահպանում են կարեւոր չափաւորութիւն կանոնաւոր տեսողութեան հետ, կարող են լաւ տեսնել միակերպ շատ հեռու գտնված առարկաները և փոքր տիպը թէ մօտից և թէ հեռուից: Այդպիսի տեսողութիւնը առանց պատահական փնասների մեծ մասամբ պահպանվում է մինչև խորին ծերութիւն:

Տեսողութեան այս բոլոր զանազան աստիճանները անցնում են ժառանգաբար կամ սկսվում են ժամանակով յայտնի պատճառներից: Արձատեսութիւնը ամենից շատ յառաջանում է դպրոցներում, միշտ փոքր տիպեր կարդալուց, վատ լոյսից և գլուխը կախ պահելուց: Երիտասարդական հասակում առհասարակ այն ամեն պարապմունքը, որոնք պահանջում են ուժգին տեսողութիւն, օրինակ, կարը, մանր իրերի կտրելը, տառերի շարիչը տպագրութեան համար և ըն. յառաջացնում են կարճատեսութիւն: Այն աչքերը, որոնք կանոնաւոր տեսողութիւն ունին, ծերութեան ժամանակ մօտակայ իրերը տեսնելու ընդունակութիւնը կորցնում են և դառնում են հեռատես:

Ի՞նչպէ՞ս ուղղելու է արդեօք տեսողութեան պակասութիւնը: Դորա համար հարկաւոր է խուսափել այն ամեն բաներից, որոնք յառաջացնում են կարճատեսութիւն:

Հարկաւոր չէ յոգնեցնել աչքերը յարատե կարդալուց և աշխատութենից, լաւ է պարապել միայն ցերեկեան պայծառ լոյսով, վարժեցնել աչքերը հեռի առարկաների տեսողութեամբ, չգործածել խմիչքների, որոնք շատացնում են արիւնի հոսումը դէպի աչքերը և ըն. Եթէ պատահում են կարճատեսներ, կամ հեռատեսներ, նոքա չեն կարող բժշկվիլ ոչ մի միջոցով, թէև հեշտ կերպով կարելի է ուղղել այս պակասութիւնը, գործածելով գոգաւոր կամ ուռուցաւոր ապակիներ, որոնք լաւ ընտրված պիտի լինին նայելով աչքին: Այս ապակիները ընդհանրապէս կոչվում են «ակնոց» և պայծառ լոյսից խուսափելու համար տալիս են նոցա կապտադոյն նսնմութիւն:

Ակնոցների գինը 1½—3 մանէթ է և աւելի, նայելով ապակու շինուածքին. այս ապակիներից հարկաւոր է զանազանել պահպանակները, կապտո գոյնով ներկված հարթ հասարակ ապակիներով, չափազանց

պայծառ լոյսից պաշտպանվելու համար. սոցա զինք մեծ է:

Կա՞ն արդեօք աչքի ուրիշ հիւանդութիւններն ևս: Աչքը որպէս չափազանց քնքոյշ դործարան ենթարկվումէ շատ յաճախ զանազան տեսակ ցաւերին: Որոնց ընդհանրապէս «աչքերի բորբոքումն» անուն ենք տալիս: Այս ցաւերին յաճախ ենթարկվումեն առհասարակ այն մարդիկ, որոնք հարկադրված են աշխատել փոշու մէջ, դործարաններում, որտեղ լինում է կծու գաղը և ծուխը և նոքա, որոնք ապրումեն վատ բնակարաններում: Նաև նոքա, որոնք աշխատումեն վատ լոյսի առաջ և ինչ: Աչքը մեղ համար այնպիսի երեւելի դործարան է և այնչափ քնքոյշ է շինված, որ նորան շատ հեշտութեամբ կտրելի է խանդարում պատճառով անյարմար բժշկութեամբ: Ուստի կարեւոր է խիստ զգուշանալ տնային միջոցներից, և որչափ կտրելի է ամեն անգամ բժշկին պէտքէ դիմել խորհրդի, միայն նորա բացակայութեան ժամանակն այն միջոցները հարկաւոր է դործարարել, որոնց մասին ներքե պիտի խօսվի:

Աչքերի բորբոքման նշաններն ի՞նչ կարող է համարվել արդեօք: Բորբոքման նշաններն են. զգացումն իրր թէ մի օտար մարմին կայ աչքի կոպերի տակ, տաքութիւն, ցաւ, կարմրութիւն և աչքի արիւնի անօթներն մեծանալը:

Հիւանդը չէ կարողանում տանել լոյսին, միշտ սրբումէ աչքերը, որից թափվումէ մեծ քանակութեամբ տաք արտասուք, զգումէ գլխացաւ և մինչև անգամ տենդային տրամադրութիւն:

Չորս կամ հինգ օրից յետոյ հոսումէ հիւթ մանտանդ դիշերը. այս հիւթը չորանումէ և բոլորովին կպնումէ կոպերը. եթէ բորբոքումն սաստիկ է, այն ժամանակ կոպերի վերայ գոյանումեն վերքեր, որոնք միմեկնումեն տեսողութիւնը և մինչև անգամ կարող են բոլորովին փչացնել նորան:

Ի՞նչ պատահարներն են յառաջանում արդեօք աչքերի բորբոքումը:

Աչքի բորբոքումն յառաջանումէ ցրտից, խիստ թափանցիկ քամուց, աչքի մէջ ուրիշ մարմնիկների ներկայութենից, սաստիկ լոյսից, երկար ժամանակ ուժգին նայելուց փայլուն իրերի վերայ, և ինչ:

Եթէ բժշկը բացակայ է, արդեօք ի՞նչ հնարներ գործ դնելու է:

Եթէ բորբոքումն յառաջացած է օտար մարմնիկների ներկայութենից աչքի մէջ, հարկաւոր է այն ժամանակ ամենից առաջ հեռացնել նոցա, յետոյ խիստ բորբոքման ժամանակ քուէքերին տղուկ կպնել և տալ լուծողական, օրը մի քանի անգամ. օրինակ, Ալէքսանդրեան տերեր. (2 դրախմա տերեր 6 ունց ջրի մէջ եփել թէյի կամ լիմոնի հիւթի հետ), (դրախմը — 8 1/2 կ.): Կամ Բէզէնի փոշին 20 դրան մի ումպով (դրախմը — 8 կ.) մաքուր կեղևի կամ շան բեզմի խաշու. (1 ունց կեղև (զինը 3 կ.) 6 ունց ջրի մէջ, ամեն երկու ժամը խմել մի սեղանի դրալ:

Աչքը հարկաւոր է պահպանել լոյսից, պէտքէ զետեղել հիւանդին մութ սենեակում, որի օդը պէտքէ յաճախ փոխել, նշանակել պահեցողու-

Թիւն, աչքերի վերայ միշտ սպռն ջրով քաթան պիտի դնել, միայն խիտ ցաւի և կտրտելու ժամանակ կարելի է ածել մի քանի կաթիլ տաքապին, (ծծմբաթթուածի ատրապինից մի գրան չորս գրախմա ջրով), (գրանը — $22\frac{1}{2}$ կ.) (օրը 3 անգամ), Սորա համար ամենից լաւն է հիւանդին նստեցնել աթոռի վերայ, սակաւ ինչ բարձրացնել գլուխը, նայել տալ հակառակ կողմը և այս ժամանակ կաթեցնել մի քանի կաթիլ դորա համար պատրաստված փետուրի գրչով:

Գրիչը կտրելու է երկու կողմից, փոքր ծակով ծայրը ընկղմելու է կաթիլների մէջ, պինդ սեղմելով աւելի մեծ մատով լայն ծայրը, յետոյ գրիչը մօտեցնելու է աչքին. եթէ այդ ժամանակ վերցնենք սեղմող մատը, հեղուկը ինքն իւրեան հօսէ: Սորա համար յարմար ապակէ խողովակ ծախվումէ դեղարանում: Երբ աչքի բորբոքումը խտից խրօնիկական է դառնում, այն ժամանակ կարելի է գործածել ցինկի կաթիլներ (ծծմբաթթուածի ցինկից մի գրան, երեք գրախմա մաքուր ջրի մէջ. օրը 2 անգ.) և կամ դնել քաթան ամեն մի $\frac{1}{4}$ ժամը ծծմբաթթուածի ցինկի երեք գրանը մի ունց ջրի մէջ լուծված: Որքան աչքացաւը նուազումէ, կարելի է քիչ քիչ լուսացնել սննեակը, հրամայել սննդաբար կերակուրների գործածութիւն, բայց մի քանի ժամանակ հարկաւոր է մոմի լոյսով կարդալու և պարապելու թղթ շտալ:

Ի՞նչ անելու է, առանց կարմրութեան և բորբոքման, աչքերի ցաւած ժամանակ: Ըփելու չէ աչքերը ձեռով, լուսնալու է մաքուր ջրով և դնելու է աչքի վերայ արձճի ջրով (СВИНЦОВАЯ ВОДА) թրջված քաթան (ունցը մի կ.):

Ի՞նչ անելու է կոպերի լորձային թաղանթի բորբոքման միջոցին:

Դարձնելու է կոպը որտեղ կերելի խիտ կարմրութիւն, ցածացնելու է նորան մի փոքր մինչև որ ծածկէ աչքը և քսելու է նորա վերայ գրչի մէջ զրված կապոյտ քարով, յետոյ վրձինով կամ թաշկինակով լուսնալու է ջրով, որ քարի լուծուածքը չմնայ աչքի մէջ: Նոյնը անելու է և ներքին կոպին. այս գործողութիւնը կրկնելու է ամեն օր մինչև որ բորբոքումն անցնի, բացի սորանից դնելու է սառն քաթան և հոգալու է ստամոքսի կանոնաւորութեան մասին:

Կ. Ա.

ԱԿԱՆՁԻ ՑԱՒԵՐ.

Ի՞նչն է յառաջացնում աւանջի ցաւը:

Աւանջը ինչպէս լսելիքի գործարան թէև բոլորովին քնքոյշ կազմութիւն ունի, սակայն նոյնչափ վտանգներին չէ ենթարկված որչափ աչքը, և իւր ծածկված գրութեան շնորհով հազիւ հիւանդանումէ կողմնակի պատճառներից: Աւանջի ցաւը յառաջանումէ աւանջի կեղտի հաւաքումից, ցրտահարութենից, կողմնակի իրերի, օրինակ, միջատների, կեռասի կորիզների, տաշեղների ներկայութենից:

Ի՞նչ անելու է, երբ աւանջի կեղտը հաւաքվումէ:

Լակլիքի գործարանը պահանջումէ չափազանց մաքրութիւն առանձնապէս այն մարդիկներին, որոնք ենթարկւած են լսելու բժութեանը, որովհետեւ մածուցիչ հիւթի հաւաքումն ականջի մէջ, որը անուանվում է ականջի կեղտ, մեծ մասամբ լինումէ ծերերի և անմաքուր մարդիկների խլութեան պատճառ: Կեղտը հաւաքվելով, ժամանակով գոյացնումէ ամուր խցան, որը երբեմն խիստ դժուար է լինում հեռացնել ականջից առանց բժշկի օգնութեան: Ամենից առաջ հարկաւոր է նորան փափկացնել, ներս ածելով ականջի մէջ գաթայի ծաղկի տաք խաշուն (ալտէյի արմատը), օճառի ջուր, քաղցր նուշի իւղը (ղրախմբ—5 կ.) կամ գլիցէրին (ղրախմբ—4 կ.): Ականջի ողողումը բաւական դժուր պիտի լինի և շատ յաճախ որ կեղտը շուտ փափկանայ, յետոյ հանելու է նորան ականջի քչփորիկով, ծածկելով ականջը մի քանի անգամ բամբակով և բոլորովին մաքրումեն նորան:

Ի՞նչպէս հեռացնելու է արդեօք ականջից կողմնակի մարմինը:

Գիշերը երբ որ ականջի մէջ ընկնումէ որ և իցէ միջատ, հարկաւոր է նորան այնտեղից հեռացնելու փորձ փորձել, լցնելով ականջի մէջ տաք ջուր, կամ ականջի մէջ իւղ ածելով, որի մէջ ընկղմումէ և սատակումէ միջատը, յետոյ հիւանդ ականջի վերայ պատկելու է, որ միջատը կարողանայ ջրի հետ դուրս գալ: Այս գործողութիւնը քանի մի անգամ կրկնելով, միշտ կարելի է նպատակին հասնել: Եթէ անդրուշտութենից յանկարծ ականջի մէջ ընկաւ մի կողմնակի մարմին, այն ժամանակ հարկաւոր է նոյնպէս նորան հեռացնել փորձել, տաք ջուր ներս ածելով:

Երբ սա չէ օգնում, կարելի է փորձել որ դուրս քաշվի ականջի քրչփորով և կամ կոր երկաթի ճանկով, զգուշութեամբ հարկաւոր է տանել ճանկը ականջի կաշու և կողմնակի մարմնի մէջ և թեթեւ կերպով դուրս քաշելու է, դարձնելով ճանկը այնպէս, որ յարմար լինի բռնել դուրս քաշելի մարմինը: Հարկաւոր է չափազանց սեղմել գործիքով, որովհետեւ սա կարող է բորբոքումն յառաջացնել: Եթէ առաջին փորձը չօգնեց, այլ հարկաւոր է շարունակել, որովհետեւ կողմնակի մարմինը կարող է աւելի ներս քաշվել, այլ շուտ պէտքէ կանչել բժշկին, որը ականջի հայելու օգնութեամբ կամ ունելիքով հնշտ կարող է օգնել վտանգին:

Երբ ականջի մէջ բորբոքում կայ, ի՞նչպէս կարելի է իմանալ:

Նա յայտնվումէ խիստ ցաւով, ականջ ծակծկելուց, կորմութենից, ուռնոցից, տաքութենից, և երբեմն շատ թէ քիչ թանձր հիւթի հոսելուց:

Հարկաւոր է արդեօք բժշկել ականջի բորբոքումը: Անշուշտ, որովհետեւ նա կարող է տարածվել ուղեղի մէջ և կարող է լինել վտանգաւոր հիւանդութեան պատճառ, ուստի անմիջապէս դիմելու է բժշկի օգնութեան: Բժշկի բացակայութեան ժամանակ, ականջի ետեւ տղրուկ կպցնելու է, ընդունելու է միշտ լուծողական և ողողելու է ականջը երկու ժամը մի ան-

գամ գատի ծաղկի տաք խաշուով և կամ մեկոնի իւղով: (Սպիտակ մեկոնի գլուխները քաղումեն երբ դեռ հասած չեն և լի են հիւթով, չորացնումեն և հարկաւոր դէպքում շինումեն նորանից խաշու վեց դրամ մա 1½ դրովանգայ ջրի մէջ, ահանջը լուանալու համար գործածելով այս խաշուն իբրև մի հանգստացուցիչ միջոց):

Ահանջին կարելի է դնել նաև սպեղանի վշի սերմից, և ոտները տաք ջրի մէջ դնել. եթէ ահանջից սկսումէ հոսել, հարկաւոր է ցինկի տաք լուծուածքով ողողել (մի դրան ծծմբաթթուածային ցինկից մի ունց ջրի հետ):

Ի՞նչ անելու է, երբ ահանջի մէջ ուռոյց կայ:

Սպասելու է մինչև որ նա հասնի և ինքն ըստ ինքեան պատուի, ոչինչ չգործածելով սորա համար բացի ծառի իւղով թրջված բամբակից, որը պահպանելով ուռոյցը օդի աղդեցումենից, միևնոյն ժամանակ օգնումէ նորա շուտ հասնելուն և պատուիլուն:

Կ. Վ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԻՆ ԱՒԱՆԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ, ԱՐԱՐԱՏ. (Արարատ, 1879, դեկտեմբեր):

Նախընթաց գլխում մենք խօսեցանք, որ Հայաստանի և Հայերի մասին եղած հնագոյն զոյգները հասած են մեզ Խորենացու պատմութենից, որ կապրէր Ե. դարի կէսում Բրիտտոսի ծննդից յետոյ: Խորենացին իւր պատմութիւնը կսկսէ Նոյից (գիրք Բ. գլ. Ե.) և նորանից յառաջ կրերէ Հայերի ազգաբանութիւնը Նոյ, Յֆէլի, Գաֆի, Թէրա, Թորգոմ Հայերի առաջին ցեղապետներն են: Նա կասէ, որ այս ազգաբանութիւնը քաղած է հին ճշմարտապատում պատմիչներից (?): Նոյի թոռան որդուն Թիրատի վերաբերմամբ, որը Ծննդոց գրքի մէջ նորա թոռը (Թէրա) կոչվի, նա մատնանիշ կրինի մի գիտնական և բազմահմուտ Ասորու վերայ (?), զարձեալ նորա անունը չյիշելով: Յետոյ հետեւալ կարգով յառաջ կրերէ նա Թորգոմից սերած սերունդի ազգաբանական շարքը, որից սերվեցաւ հայկական աղբը. «Հայի, Աբեշաի, Աբաճայի, Ամաի, Գեղա, Հարայ, Աբա, Աբայ Գեղեցիի. ընդ ամենը Յաբէթից 12 սերունդ, այս տեղեկութիւնը, ինչպէս ինքն Խորենացին կասէ, քաղած է Աբիւղենոսից, սորա հաղորդած յաջորդից, որ չէ յիշատակում Հայկի մասին, ինչպէս կերևի նախընթաց գլխում յառաջ բերված նոյն իսկ քաղուածից: Այսպէս հասցնելով իւր աղդի ազգաբանութիւնը օտար պատմիչների համաձայն մինչև Նոյ, Խորենացին մանրամասնութիւնների համար կղաղնայ դէպի իւր գլխաւոր պատմիչը, Մար - Աբաս - Կատինա Ասորին (գլ. Թ. — ԺԵ.) և կքաղէ նորանից այն տեղեկութիւնները, որոնք նա հարկաւոր կհամարի հաղորդել ապագայ սերունդին: Մենք համառօտապէս կարտագրենք այս գլուխների բովանդակութիւնը:

«Առաջին աստուածներից, աշխարհի բոլոր բարիքների պատճառներից, յառաջացաւ հսկաների սերունդը, որոնց մէջ ծնվեցաւ աշտարակաշինութեան ամբարիշտ խորհուրդը»:

Բայց շինելու ժամանակը աստուածների բարկութենից ահազին հողմը բարձրացած կցրուէ աշտարակը, և աստուածները, տալով ժողովորդին միմեանց անհասկանալի լեզուներ, նոցա շփոթութեան մէջ ձգեցին: Հսկաներից մինը, որ մասնակից էր աշտարակաշինութեանը, քաջ ցեղապետ (Հայրի) Հային էր Թեկաթի որդի Սեբեթի որդու Սեբեթի որդու (որ աւելի ճիշտ է Մերոդի), Բապեթի որդու կամ թէ նոյն է. Թորգոմին, Թիրասին, Գամբրին, Յաբէթին: Այս Հայկը չկամենալով Բէլին հնազանդել, որ դիտաւորութիւն ուներ տիրապետելու ամբողջ աշխարհին, Բաբելոնում իւր Աբեշի որդին ծնելուց յետոյ, դնաց դէպի հիւսիս Արարադ *) երկիր իւր որդիներով, աղջիկներով, թոռներով, հզօր մարդիկներով, որոնց թիւը մօտ երեք հարիւրի կհասներ, իւր ընդոճիկներով և ուրիշ նորա հետ յաւաքեցին: Այստեղ նա մի սարի ստորոտում բնակեց, որ ասացնէր կարգիչների փոխի խումբ, որոնց Հայկը նախնեց: Այս, կաւեղացնէ Խորենացին իւրեանից, կարգարացնէ անգիր հին ասված զրոյցները: Այստեղ նա կշինէ իւր համար բնակարաններ և կտայ իբրեւ ժառանգութիւն իւր թոռն Վադմոսին, Արմենակի որդուն:

Ինքն ևս Հայկ իւր մնացած մարդիկներով կուղևորի դէպի արևմտահիւսիս և կբնակէ բարձրաւանդակ հովիտում, որը կանուանէ Հաբ+ **): Այստեղ ևս կշինէ նա դիւղ և իւր անունով Հայկաշէն կանուանէ: Հայկ այստեղ ևս կգտնէ իւրեանից առաջ ապրող մարդիկների մի փոքրիկ խումբ, որոնք իւրեանց կամքով հնազանդեցան դիւցազնին: Այս նոյնպէս կարգարացնէ անգիր զրոյցները:

Երբ Տիտանեան — Բէլը կտարածէ իւր իշխանութիւնը ամենքի վերայ, կուղարկէ Հայկի մօտ իւր որդիներից մինին, ասելով. եկ հնազանդիր և բնակիր, ուր որ կկամենաս: Բայց Հայկը խտուութեամբ կպատասխանէ զեսպանին և կմերժէ հնազանդութիւնը: Այն ժամանակը Բէլը մեծ զօրքով կմանէ Արարադ երկիրը և կմտենայ Վադմոսի բնակարանին, որ կվազէ իւր պապի մօտ և նորան կիմացնէ Բէլի ***) գալուստը:

(*) Այս Արարադ կոչված լեռնոտ երկիրը կգտնվի Ումիւս եւ Վանի լճերի հարաւային կողմը, ուր կանցնեն Տորոս եւ Զագրոս սարերի ճիւղերը միացնող սարերը, խորենացու գլրքը Թարգմանողները եւ մեկնողներն, որոնք սխալված են Արարադի երանին մօտ գտնված հայկական Արարատ նահանգի անունի հետ ունեցած նմանութեանց, կշփոթեն այս երկու անունները միմեանց հետ: Գեղքեւ մեղք ուշք կդարձնենք Արարադի եւ Այրարատի դանազան Նշանակութիւնների վերայ:

(**) Այս Հաբք նահանգը կգտնվի կոնստ. Երևանածինի մէջ, De adm. դ. 44.

(***) Երկրորդ դիւմում մեղք աշխատեցինք ակններեւ ցոյց տալ, թէ Մար—Աբասը ժողովրդական երգերի եւ առասպելների չոր ու ցամաք բովանդակութիւնը մեզ կհաղորդէ իբրեւ պատմութիւն: Խորենացին իւր սովորութեան համաձայն քաղելով Մար—

Այն միջոցին, երբ Բէլը անարգել յառաջ կերթար, որ Հայկին ջարդ տայ, այս հսկայն (այսինքն Հայկ) կարողացաւ ժողովել Ալի լճի (Վանի ? *) ափի վերայ իւր որդիներին, թոռներին, հօր և քաջ աղեղնաւորներին և ասաց նոցա մի քանի քաջալերական խօսք: Նորանից յետոյ անցնելով սարերի մէջ, Հայկը և նորա զօրքը տեսան մի բարձրաւանդակի վերայ Բէլի զօրքը, իսկ փոքր ինչ հեռու նոյն ինքն Բէլին, որ շրջապատված էր իւր զրահաւորված զնդով: Այստեղ Հայկը իւր զօրքը պատերազմական կարգի դրաւ, յանձնելով աջ թեւը Արմենակին և ձախը Կադմոսին, իսկ ինքն առաջ կանգնեցաւ և ամբողջ կարգին եռանկիւնի ձևը տալով, հանդարտ սկսեց յառաջ գնալ:

Սկզբեցաւ սարսափելի պատերազմ հսկաների մէջ, նոցա պատերազմի ձայնից երկիր կղզողէր: Հայկը Բէլի անզգուշութենից օգուտ քաղելով, կլարէ իւր աղեղը և մօտենալով նորան կղպցնէ լանջոսկրին այնպէս որ նետը դուրս գալով թիկունքից ընկաւ գետին: Գոռոզ Տիտանեանը չկարողանալով դիմանալ, մեռած ընկաւ գետնի վերայ: Նորա զօրքը ի փախուստ դարձաւ: Պատերազմի տեղը Հայկը շինեց մի գիւղ Հայք անունով, որից այն նահանգը կանուանւի մինչև այսօր Հայք յոյ: Իսկ այն բլուրը, ուր Բէլը ընկաւ, անուանեց Գեղեղման: Բէլի մարմինը բերին Հարք և այնտեղ թաղեցին: Այն ժամանակից մեր աշխարհը անուանվեցաւ Հայք:

Հայկի մահից յետոյ նորա անդրանիկ որդի Արմենակը, որին հայրը յանձնած էր իւր բոլոր ժողովուրդը, կբաժանէ իւր բոլոր երկիրները Հարքում իւր Խոռ և Մանաւազ եղբայրներին, Մանաւազ կժառանգէ Հարքը, իսկ նորա որդի Բազն Աղի լճի հիւսիս—արևելեան ափը, եւ սոցանից յառաջացան Բզնունեան և Մանաւազեան նահապետութիւններ: Իսկ Խոռը բազմանալով կտարածվի դէպի հիւսիս, և նորանից կ'յառաջանայ Խոռխոռունի նախարարութիւն:

Իսկ ինքն Արմենակը բոլոր իւր ընդոճիներով կերթայ դէպի հիւսիս—արևելք և կընակէ բարձրագագաթ սարերով պատած դաշտավայրում, որի մէջով արևմտեան կողմից կանցնեն կարկաջասահ գետեր, իսկ հարաւային կողմը կգտնվի սպիտակափառ գագաթով բարձր սարը: Այս սարը իւր անունով կանուանէ Արմենակ Արագած (այժմ Ալագեհազ): Եւ այստեղ,

Սբատից, աւելի չոր ու ցամաք կհասնորդէ մեզ ժողովրդական սկզբնական երգերն բովանդակութիւնը, իսկ մենք նոցա բովանդակութիւնը աւելի եւս համառօտելով կհաղորդենք միայն այն բանի կմախքը, որի մէջ երբեմն ժողովուրդ կմարմնացնէր իւր պատմութիւնը:

(*) Վանի լիճը Հայաստանի լճերից ամենամեծն է եւ զանազան անուններ կկրէր օրինակ Աղթամարի, Բզնունեաց, Ռշտունեաց, Տոսպի, Վասպուրականի ծովը եւլն: Հները նորան կանուանէին Arsissa, Arsene, Thospis լիճ: Ասորի արձանագրութիւնների մէջ Նաշիրի ծով.— Բանտեհեղի մէջ, ըստ ամենայն հաւանականութեան, այս լիճը կանուանվի Bâzaivan, եր. 86:

կասէ պատմագիրն, մեր նախահայր Հայկի գալուց առաջ կապրէին մարդիկ:

«Արմենակի որդի Արամայիս կշինէ իւր համար բնակութիւն գետեղոր մի բլրակի վերայ և իւր անունով կանուանէ Արմա-էր, իսկ գետը իւր երաւի թոռի անունով երաւի (Արաքս): Իւր որդի Շաբային կբնակեցնէ Արագածից դէպի հիւսիս մի արգաւանդ դաշտում, որի անունով այս գաւառն անունակեցաւ Շէրախ: Արամայիսի որդի և ժառանգ Ամասիայ անունով կմնայ առժամանակ Արմաւիրում: Նա ունէր երեք որդի. Գեղամ, Փարսի և Յուսի: Անցնելով գետը, Ամասիայ հարաւային սարի ստորոտում երկու բնակութիւն կհաստատէ իւր երկու որդիների Փառոսի և Յովակի համար, որոնց անունով այս բնակութիւններ անուանակեցան Փառախոտ և Յովակերտ *): Իսկ սարը (Մեծ Արարատ) Ամասիան անուանեց իւր անունով Կասիա: Գառնալով Արմաւիր, նա կմեռնի, յանձնելով ժառանգութիւնը իւր Գեղամ որդուն:

«Գեղամ յանձնելով Արմաւիր իւր Հաբայ որդուն, ինքն կերթայ միւս սարի հիւսիս - արեւելակողմ դէպի լիճ (Գեօգջա), որի ափի վերայ կշինէ բնակութիւն և կանուանէ Գեղատունի, իսկ սարը Գեղ (Ակմանգան կամ Աղ - գաղ): Այստեղ ծնաւ նա իւր Սեախ որդուն, որը վայելչակազմ և հպարտ մարդ էր, և որին տալով Գեղամ իւր ստացուածի նշանաւոր մասը կբնակեցնէ նորան լճի արեւելակողմ, տալով նորան ժառանգութիւն բոլոր նահանգը մինչ այն տեղը, ուր Երասխ գետը կկտրէ սարերի քարանձաւները և ահագին դրդիւնով դաշտ կկիջնէ: Այստեղ բնակելով Սիսակը կկցնէ շինութիւններով իւր բնակութեան սահմանները և աշխարհն իւր անունով Սեախ կանուանէ, իսկ Պարսիկներն աւելի ճիշտ և աւելի պարզ Սեախան կանուանեն: Խորինացին ուրիշ տեղում (զր. Բ. զլ. Ը) կասէ. այս Սիսակին իւր քաղցր և համեստ բնակութեան համար (բնագրի մէջ բոլորովին պարզ չէ թէ որի մասին է խօսքը) կկանչէին Աղա, ուստի և նորա երկիրը անուանակեցաւ Աղա-ան (Ալբանիա): Նորա սերունդներից Առա-ն անունով մէկից յառաջացան Ուրե-ցիներէ, Գարբանցիներէ, Ծովբա-ցիներէ և Գարբա-ցիներէ ցեղերը:

«Այնուհետեւ Գեղամը կշինէ նոյն սարի ստորոտում Գեղամի անունով բնակութիւն, որ յետոյ նորա Գառնիկ թոռի անունով Գառնի անուանակեցաւ: Նորա յաջորդն էր Հարմայ: Այստեղ պատմագիրը կանգ կառնէ, կարծես թէ հանգստանալու, և համառօտիւ կերկրորդէ անունները, աւելացնելով. «Ահա Հայկ Թորգոմի որդի, Թիրասի որդու, Գամերի որդու, Յարէթի որդու, Հայերի նախահայրը: Ահա նորա ցեղերը, ծնունդները և նոցա բնակած աշխարհը: Նորանից յետոյ պատմագիրը կասէ. «նոցա բազմացան և լցին երկիրը»: Աերեւի թէ այստեղ կվերջանայ հին հայկական շրջանի

(*) Այս տեղը յայտնի է եւ մեր ժամանակը, Նորա մէջ գտնված է վանի սեպագրերի նման սեպաձեւ արձանագրութիւն, որը հրատարակված է 1870 թուի «Արարատ» ամսագրում:

պատմութիւնը, և թէ հետեւեալ պատմութիւնը Խորենացին կամ Նոյն ինքն Մար Աբասը ուրիշ աղբիւրներով պիտի շարունակեն, բայց կապակցութեան համար հետեւեալ անձն, որը հայկական հին պատմութեան շրջանում առաջուց չէր գտնուում, կմուծվի նորա մէջ, պահպանելով ազգային պատմութեան շէնքը: Այս նոր անձն է Աբամ, որին մեր կարծիքով կապակցութեան համար Արմենակի վերջին սերունդի Հարմայի որդի կհամարէ հեղինակը: Այս կարծիքի մէջ կհաստատէ մեզ այն հանգամանքն ևս, որ Մար Աբասը (զլ. ԺԴ), ինչպէս ինքն կխոստովանվի, (թէ և բնագրի մէջ մուծ է) քաղած է Արամի մասին եղած աւանդութիւններ ոչ թէ այն գրքից, որտեղից կառնէր բոլոր նախնեցի պատմութիւնը, այլ մի քանի անշան երդիչների երգերից, որոնց շարադրութիւնները իբրև թէ կգրտնվէին թագաւորական դիւանատներում (Նինուէի?): Ուստի ամեն բան մեզ կտաիպէ ենթադրել, թէ Արամի ազգականութիւնը հին հայկական աւանդութիւնների անձնաւորութիւնների հետ բաւական ուշ է մուծված, և թէ Արամի քաջութիւնները ըստ ինքեան վիպասանական պատմաների առանձին շրջան կկազմէին: Նա Հայաստանի պատմութեան մէջ Նինոսի դերը կխաղայ, այսինքն կմարմնացնէ իւր մէջ Հայերի պատերազմական քաջութիւնները և աշխարհակալական ձգտումները նախապատմական ժամանակում, այս բառով Հայաստանի զանազան կողմերում Հայերի բնակութիւնը հաստատելու միջոցը հասկանալով:

Լսենք թէ վերջն ինչ կասէ Խորենացին.

«Արամայ բազում գործք քաջութեան պատմեն մարտիւք նահատակութեան և ընդարձակեալ զսահմանս Հայոց յամենայն կողմանց, յորոյ անուն և ամենայն ազգք զաշխարհս մեր անուանեն, որպէս Յոյնք - Արմէն և Պարսիկք և Ասորիք - Արմէնք»:

«Արամը, կասէ պատմագիրն (երևի Նոյն Մար Աբաս է) բարձրացաւ գահը Նինոսի խառնուրդներից և նա ասաց, այն ժամանակը, երբ Հայաստանը նեղված էր իւր չորս կողմ գտնված օտարազգիներից: Նորա առաջին գործն եղաւ հալածել այս օտարազգիներին, մաքրել և որոշել իւր տէրութեան սահմանները: Այս նպատակով նա երեք պատերազմ մղեց, դէպի արևելք, դէպի հարաւ և դէպի հիւսիս:

«Արևելքում նա պատահեց Մարերին (Մեդագիներին), որոնց առաջնորդ էր Նիւբար կոչված Մարէս անունով մէկը, որ հպարտ և պատերազմասէր մարդ էր: Արամը յաղթեց Մարէսին, բռնեց նորան և բերաւ Արմաիր և այնտեղ աշտարակի ծայրի վերայ մեխեց: Հայաստանի սահմաններն այս կողմից ընդարձակվեցան դէպի Մարաստան մինչև Զարասպ սարը:

Երբ որ Նինոսը թագաւորեց Նինուէում, յիշեց իւր նախահայր Բէլի թշնամութիւնը դէպի Հայերը, և յարմար միջոց կպտտէր Հայկի բոլոր ցեղը ոչնչացնելու. բայց երկիւղ կրելով իւր տէրութեան խռովութենից, և թողնելով Արամին նորա աշխարհակալութեամբ ձեռք բերած երկիրները, հրաման կտայ նորան մարգարտեայ վարժակալ կրելու և իւրեանից յետոյ:

Երբ որ անուանվելու (այսինքն Նինոսից յետոյ): «Նորանից յետոյ Արամը ուշք կդարձնէ իւր հօր սահմանների վերայ, որոնք ենթարկւած էին հըսկաների ցողից Բարշա՛ Ասորեստանցու աւերման: Յաղթելով Արամը հալածեց նորան Կորդուխի երկիրների մէջով դէպի Ասորեստանի դաշտերը: Ինքն Բարշամ ընկնելով նորա զինակիրների ձեռք, կսպանվի նոցանից: Հետագայ ժամանակներում Ասորիներն աստուածացրին այս Բարշամին իւր բազմամիւլ քաղութիւնների համար: Իսկ Արամը Ասորեստանի դաշտերի բնակիչների մեծ մասը հարկի տակ դրաւ:

Յանձնելով իւր արեւելքում նուաճած երկիրները Սիսակի սերունդին, իսկ Ասորեստանը Կադմոսի սերունդին, Արամը բոլոր իւր զօրութիւններով դարձաւ դէպի արեւմուտք, ուր պատահեց նորան Տիտանեան Պայապիս Կապադովկիացի, որը կտիրէր երկու ծովերի, Պոնտոսի և Ուկիանոսի (Միջերկրական ծովի) մէջ տեղ եղած բոլոր երկիրներին: Արամը յաղթեց նորան և տիրեց նորա երկիրներին: Թողնելով նոր նուաճված երկրում իւր ազգից Մշակ անունով մէկին, որ Մշակ քաղաք շինեց և յետոյ անուանվեցաւ Կեսարիա, Արամը հրաման տուաւ այն երկրի բնակիչներին որ հայերէն սովորեն:

«Արամը իւր արեւմուտքում նուաճած բոլոր երկիրները չորս նահանգի բաժանեց, անուանելով Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայք:

«Այնուհետեւ Արամը մեռաւ, թողնելով իւր իշխանութիւնը իւր Արայ Գեղեցիկ որդուն: Նորա ժամանակակից, Ասորեստանի թագուհի Համիրամ (Մէմիրամիս) կցանկար նորա հետ ամուսնանալ, իսկ երբ Արայ Գեղեցիկը մերժեց նորա ցանկութիւնը, նա իւր բազմամիւլ զօրքի զօրապետ զառնալով մտաւ Հայաստան և արիւնահեղ պատերազմում յաղթեց նորան: Ինքն Արան ընկաւ պատերազմի դաշտի մէջ, որը նորա անունով Նարարարս այսինքն Արայի դաշտ անուանվեցաւ: Անմխիթար թագուհին հրամայեց բերել տալ Արայի դիակը և դնել իւր ապարանքի վերնատանը, ի նկատի ունենալով կենդանացնել նորան իւր կախարդութիւնների՝ զօրութեամբ: Երբ դիակը սկսեց լուծվել, նա դուրս բերաւ իւր սիրականներից մէկին, և լուր տարածեց թէ աստուածներ լիզեցին Արայի վէրքը և կենդանացրին նորան »:

Որովհետեւ Արայի պատմութիւնը սերտ կապ ունի Համիրամի պատմութեան հետ, ուստի նորա մասին մենք առանձին կխօսենք, քննելով Համիրամի նշանակութիւնը հայկական առասպելական պատմածների մէջ:

«Արայի մահից յետոյ Հայաստանն ընկաւ Ասորեստանի թագաւորների իշխանութեան տակ: Արային յաջորդեց նորա որդի Կարբարս, որին Համիրամը ի յիշատակ իւր հօր Արայ անուանեց: Նորանից յետոյ միմեանց յաջորդեցին Անուշառ, Պարբար, Արբախ, Զառն, Պառնաս Սար, Հառնախ, Վաշարս, Հայկ, որ կապրէր Բելորոսի ժամանակը և մեռած է խռովութեան միջոցին: Նորանից յետոյ Արբախ, Առնախ, Շաարշ, Նորայր, Վարսար

խորհրդով, Գրառի, Հրանտ, Բնիկ, Գրան, Հոբոյ, Զարմայր, որին Ասորեստանի Թագաւորը կոչարկէ Եթովպացի զօրքի հետ Պրիմանի օգնութեան Տրոյայի պատերազմում: Այս պատերազմի մէջ Զարմայրը սպանվեցաւ Հելլենների քաջերից: Նորանից յետոյ կգան. Պերճ, Սրբա, Բաղա, Հոյ, Յառա, Կոյ, Սկայրտի, Պարոյ, Սարդանապալի ժամանակից: Վարդակէս Մեղացին Պարոյի օգնութեամբ կարողացաւ յափշտակել Սարդանապալից Թագաւորութիւն և նուաճել Ասորեստան և Նինուէ: Այս ծառայութեան համար, Վարդակէսը արքայական Թագ կրելու իրաւունք տուաւ Պարոյին:

Խորենացին, Պարոյի այս քաջութիւնը նկարագրելու միջոցին, կասէ. « Եւ այժմ մեծ աւարտութիւն կգգամ: Հասնելով այն տեղը, ուր պէտքէ խօսել մեր քնի ցեղապետի մասին, որ Թագաւորական աստիճանին է հասած: »

Սորանով մենք կաւարտենք Մովսէս Խորենացու պատմութենից արած քաղաքածր: Այժմ մեզ համար հետաքրքրելի է այս շրջանը, որից յետոյ ըստ ամենայն հաւանականութեան, Վանի ժայռերի վերայ եղած արձանագրութիւնների երևման ժամանակը կհհնուէի, այսինքն Թագաւորների դարը, որոնք Բելիտոլուրիս Ա.ից յետոյ միմեանց յաջորդած են, և որոնց մասին մեր յօդուածի առաջին գլխում յիշատակեցինք:

Խորենացու պատմութենից մեր յառաջ բերած գլուխները ուշադրութեամբ կարդալուց կհամոզվինք, որ հին ժամանակում հարաւային Հայաստանը Վանի լճի շրջականերում և նորանից փոքր ինչ հարաւ Արարադ կանուանվէր, և թէ այս Արարադի զանազան տեղերում, ինչպէս բուն Հայաստանում, Երասխի վերին հոսանքի ուղղութեամբ, կրնակէին մարդիկ Հայերի գալուց առաջ: Ուրեմն ինքն Խորենացին Հայերին երկրի բնիկներ չէր համարում, այլ գաղթողներ և նուաճողներ:

Հայաստանի հին պատմութեան մնացած մասի վերայ մենք պիտի խօսենք մի ուրիշ տեղում: Այժմ զբաղինք մեր Խորենացու պատմութեան առաջին գրքից քաղած առաջին կէսի բովանդակութեան քննութեամբ:

Մենք շատ անգամ անացինք, որ Խորենացին իւր պատմածը (նորա կարծիքով պատմական) հաստատելու համար յաճախ յառաջ կբերէ ազգային երգերից փոքրիկ հատուածներ, և մասնաւոր կլինի իւր ժամանակն եղած աւանդութիւնների վերայ: Բացի ժողովրդական հեղինակութիւնների մասին արած նորա ուղղակի ցուցմունքից, եթէ կարեւոր ուշք դարձնենք մինչև անգամ այն գլուխների ոճին և ձևին, որոնց նա քաղած է Մար Աբասից, նորա մէջ նոցա բանաստեղծական

(*) Զովհաննէս Կաթողիկոսի պատմութեան մէջ կգտնվին մի Վստասկարի տեղ երկու Թագաւորների անունները. Վստամ եւ Կար, ուրեմն Շամիրամի ժամանակակից Առաջից յետոյ մինչև Սարգստնապալի ժամանակակից Պարոյ Թագաւորը, բոլորն միասին 30 Թագաւոր կհաշուէի:

ծագման աներկբայելի նշաններ կդառնան, որ և վերև երկրորդ գլխում մեզ հարկադրեց հաստատել, թէ Մար Աբասը ոչ թէ նինուէր դիւանատներից քաղած է հին Հայաստանի պատմութիւնն, այլ իւր ժամանակի ժողովրդական պատմածներէց, Հեղինակը կնկարագրէ իւր դիւցազուններին, որոնք երկու հազար տարի Քրիստոսի ծննդից առաջ կապրէին, այնպիսի խօսքերով, որոնց մէջ անկարելի է չնկատել հին աւանդութիւնների բանաստեղծական հետքերը, այնպիսի ածականներ կտայ նոցա, որոնք անգործածելի են պարզ պատմական ոճի մէջ, և նոցա այնպէս ներգործել կտայ, ինչպէս որ կգործեն դիւցազունները վիպասանական երգերի մէջ, և ոչ թէ պատմական պատմածներում: Իհարկէ սկզբնական բանաստեղծական ձևը աղաւաղված է չափածոյ գրվածը արձակ շարադրութեան վերածելու և այս արձակը յունական կամ սիրիական լեզուով թարգմանելու միջոցին: Բայց նա աւելի կորցրած է իւր զուարթութիւնն և կենդանութիւնը սիրիական (կամ յունական) լեզուից երկրորդ անգամ համառօտապէս հայերէն թարգմանելու միջոցին, Խորենացու չոր և ցամաք գրչի տակ: Ուստի շատ զարմանալի չէ, որ առաջին անգամից Խորենացու ծանրակշիւ հեղինակութեան մէջ դժուար է նկատել քանի մի գլուխների վիպասանական բովանդակութիւնը և նոցա բանաստեղծական ծագումն: Միայն այն փաստը, որ նոցա մէջ միշտ արտաքին կերպարանքը, ոչ դիւցազնական ցեղապետ—դիւցազունների մարմնական և բարոյական կատարելութիւններ կնկարագրվին, կապացուցանէ, որ այս նկարագրութիւններն փոխ առած է հեղինակը ոչ թէ պատմական յիշատակարաններից, որոնք չէին կարող լինել անգամ, այլ ժողովրդի բանաստեղծական հեղինակութիւններից: Ահա ինչպիսի ածականներ կտրվին, օրինակ Հայկին, Գեղապարած և անշեայ, Կապանաբնոր, Խայրաւն և հառաքաւն, սա ի մէջ սկայիցն քաջ և երևելի լեալ, (գիրք Ա. գլ. Ժ.): Հայկազեան Տիրանի մասին կասվի, (գլ. ԵԴ.) թէ նա էր Խարաւա և ալէքէի ծայրէ հերոց, երեսոս բռնեան և ժողաւն, անշեայն և ինքնաւորն, առաքաւայն և Գեղեցիկոյն, պարկեշտն է Կերաւորն և յըմպելն և է Խարաւան—Իննն օրնաւոր: «Զորմէ կաւելացնէ Խորենացին իւրեանից, ասէին ի հինսն մեր, որք քաջաբաժն երգէին, լինել սմա և ի ցանկութեան մարմնոյն չափաւոր, ժիշմաւորն և պերճաբան: Միևնոյն բան կերևի Շամիրամի և Աժդահակի մասին գրված գլուխներում, որտեղ հեղինակը կշիթէ երկու անձնաւորութիւններ դիւցաբանական—Ջահալին և Մարաստանի պատմական—վերջին թագաւորին: Որքան կծուանանք նոյն նոյն ինքն Խորենացու ժամանակին, այնքան աւելի կգտնենք նորա մէջ վիպասանական ձև ունեցող ազգային երգերի ցուցմունքն: Այսպէս օրինակ Խորենացին Արտաշէս Բ.ի կեանքը պատմելիս (89—129 Բ. ժ. յետոյ), դառնալով դէպի Սահակ Բագրատունին, կասէ, (գիրք Բ. գլ. ԽԺ.) «Արտաշիսի վերջնոյ գործք բազում ինչ յայտնի են քեզ ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գողթան», չինել զքաղաքն, և խնամութիւն ընդ Ալանս և ծնունդք վարմիցն, և իրր տրփանք Սաթինկան ընդ վիշապաւունսն առաս-

պելարար, այսինքն ընդ զարմն Աշտահակայ *), որ ունին զամենայն զառ ստորոտովն Մասեաց (Բ. Արարատի), մարտ ընդ նոսա և քայքայումն յիշխանութիւնէն, սպանումն նոցա և հրկիզութիւն շինուածոցն, և նախանձ որդւոցն Արտաշէսի և զրգուութիւն ընդ միմեանս ի ձեռն կանանցն, — այս ամենայն, որպէս ասացար, յայտնի են քեզ յերգս վիպասանացն » . . . Յետոյ Խորենացին կսկսէ Արտաշէսի պատմութիւնը, նորա ուղարկած ծրագրի համաձայն, և կգրէ Արտաշէսի պատմութիւնն ժողովրդական երգերի համաձայն իւր ընդունած ձևով, ինքն կհաղորդէ երգերի չոր և համառօտ բովանդակութիւնն և այդպիսի ժողովրդական երգերի բովանդակութիւնը կանուանէ պատմութիւն: Բոլոր մեր վերոյիշածներն պարզ կհաստատեն թէ եղել են Հայաստանում մինչև անգամ Խորենացու ժամանակը պատմական և վիպասական երգերն, մանաւանդ Գողթն զինաւէտ գաւառում:

Հետևեալ կշռադատութիւնների համար մեզ հարկաւոր է քննել օտարագրերից և բնիկներից Հայերին տուած անուններից մի քանիսը: Նախ ուշք դարձնենք երեք տոհմական բառերին, որով կանուանվին Հայերը, Հայեր, Արամեաներ (Արմէներ) և Թարգոմեաներ կամ Թարգոմ սերունդներն:

1. Հայեր: Այսպէս կհոչեն Հայերը իւրեանք իւրեանց, բայց յայտնի է թէ որ ժամանակից նոքա սեփականացրած են այս անունը: Ըստ ամենայն հաւանականութեան, սկզբում նա մի առանձին ցեղի անուն է եղած, որն յետոյ տիրապետելով միւս ցեղերին, տուած է նոցա իւր ցեղական կոչումն: Այս մասին արդէն ասած ենք մեր յօդուածում. « Բանի մի խօսք հին հայկական ամիսների անունների մասին », երես 23—24: Խորենացին (գիրք Ա. գլ. ԺԱ). նկարագրելով Հայերի առաջին նախահայր Հայկի գործունէութիւնը, փոխ առնելով իւր պատմութիւնը Մար Աբասից, կասէ. « Աշխարհս մեր կօչի յանուն նախնւոյն մերոյ Հայկայ Հայք »: Ահնեակ է որ ոչ թէ նախահայրն ինքն տուաւ իւր անունը երկրին, այլ այս հանգամանքում ինքն եղած է ժողովրդի և երկրի ծնունդ, որովհետև Հայաստանին բնիկներն կասեն « Հայերի երկիր և հող », Հայաստան:

2. Արամեաներ (Արմէներ): Ժողովրդի միւս հանրաժանութ անունն է Արմեաներ, իսկ երկրին — Արմէնիա, որ Հայերի մէջ անգործածելի է: Այսպէս կանուանեն նոցա բոլոր ժամանակակից և արիական հին ազգերը (բացի Վարցիններից, որոնք Սեթի կանուանեն): Առաջին անգամ այս անունը կպատահի Դարեհ Հիստասպեանի (521—485 Ք. ծն. առաջ) Բիստոտունեան արձանագրութիւնների մէջ, պարսկական և Մարասկիւթական լեզուներով այս ձևով. Armaniya, Armina — Արմէնիա (Հայաստան) և Arminiya — Արամեան (Հայ):

(*) Այս անունը կազմւած է զենդական երկու բառից, աթի — օձ եւ զախակայ — կորստական: Հայկական Աժդահակ անունի ձեւը աւելի կմծտնուի նախատպին: Աժդահակ բառը հասարակ անունն իրանական շատ լեզուներում վիշապ կը նշանակէ:

Յըւնական մատենագիրներից միւսներից վաղագոյն կ'իշատակեն Արամեանների մասին Հեկատեի և Հերոդոտոս (ծն. 484 Ք. Ծ. առաջ): Ուստի Արմէնիա անունը առաջին անգամ Ք. Ծ. առաջ Զ. դարից վաղ չէ պատահում: Այս ժամանակից վաղ այս անունը ոչ մի տեղ չէ գտնվում կամ ուրիշ խօսքով, մինչև այժմ չեն գտնված յիշատակարաններ, որոնց մէջ նա վաղագոյն յիշվէր, Հին մատենագիրները պահպանած են զանազան տեղեկութիւններ ազգի ծագման և Արմէանների անունի մասին: Հերոդոտոսը (Է. 73) նոցա ծագումը Փրիւգիացիներից յառաջ կրերէ: Սարաբոսը (գիրք XI. հր. 530) կասէ այսպէս: «Արմէն, որ Թեսալիայի Արմէնիա քաղաքից էր, Յասոփի հետ միասին գնաց Հայաստան, Նորանից իւր անունը ստացաւ Արմէնիա, ինչպէս որ կասեն Փարսիացի Աբսիլը և Լարիսացի Մեդիէին, որոնք մասնակցած էին Ալէքսանդրին արշաւանքներում: Հայերի զգեստը բոլորովին նման է Թեսալիացիների զգեստին: Հայերի մէջ ձիով շրջելու սէրը, ինչպէս Մարացիների մէջ, կասեն Թեսալիացիներից է մտած»: Մի ուրիշ տեղում (XI, 53). «Ապատմեն թէ Յասոփի թեսալիացի Արմէնոսի հետ միասին հասաւ մինչև Իբերիա և Աղուանք և ճանապարհորդեց Հայաստանի և Մարաստանի շատ երկիրներում: Արմէն, որ Արմէնիոն քաղաքից էր, Հայաստանը իւր անունով Արմէնիա անուանեց»: Այսպիսի կարծիք հայկական ժողովրդի անունի ծագման մասին շատ անգամ կ'ըրկեն հին մատենագիրները զանազան ձևերով: Այս դէպքում Յոյները յայտնի ժողովրդական միջոց կ'որո՞նք զնէին երկրի ու ժողովրդի անունը բացատրելու մասնաւոր անձի անունով: Հին ժամանակն այսպէս կնայէին ազգերի անունների ծագմանը, ուստի լաւագոյն մատենագիրներն անգամ չկարողացան ազատվել այսպիսի հայեացքից: Հնարելով մի օրէէ ազգի նախահօրն, նոքա համարձակ կ'ողջացնէին նորանից մի յայտնի ազգ և իւրեանք կհաւատային իւրեանց հնարածին: Օրինակ, նոցա կարծիքով, Պարսիկներն իւրեանց անունը ստացած են Դանգսի օրդու Պերսէոսից կամ Պերսից, որ արեգակի օրդի էր և Մեդէայի պապ: Մեդացիները — Աղքիսի իշխանուհու օրդի Մեդից, Փրենիկցիները — Աղմոսի եղբոր Փենիկսից ևն: Բայց ինչպէս կերէի, ոչ թէ միայն օտարազգեր, այլ նոյն ինքն Հայերն ցանկացել են բացատրել օտարազգերից իւրեանց տուած անունի ծագումն: Խորենացուն (գիրք Ա. ԾԳ) յայտնի էին այս յունական մեկնութիւնները: Նա նոցա հաւատարի չէ ընդունում. բայց ինքն սիրական աղբիւրների հիման վերայ, որոնք երկբայելի արժանաւորութիւն ունին, միևնոյն սխալ կանէ, վերադրելով Հայերի անունի ծագումն դիւցաբանական Արամ թագաւորին, որ հայկեան սերունդից էր: Սակայն Արամի անունից դուրս բերել Արմէն բառը շատ դժուար է: Որպէս զի հասկանանք Խորենացու և այս առարկայի մասին սորա հայեացքն ունեցող ուրիշ պատմաբանների տեսակէտը, պէտք է ենթադրել, որ օտարազգիները հայ ազգին Արամեան կանուանէին, որ մօտ է ժողովրդի անունին: Բայց այսպիսի բացատրութիւնը, բացի պատմական ճշմարտութիւն չունեն-

նալուց, անհիմն է դեռ ևս ուրիշ կողմից: Աբաշան բառի ցեղ նշանակելը իմանալու համար, նախ օտարները պարտական էին հայերէն սովորել և իմանալ թէ նորա մէջ էան վերջաւորութիւնը ստացական է: Իսկ Հայերից նորա չէին կարող առնել այս անունը, որովհետեւ նորա իւրեանց Հայ *) կանուանէին: Ուստի Խորենացու համոզումն, թէ ազգը իւր անունի հրկորորդ նախահայրն կհամարէ Արամին, անհիմն է: Բացի սորանից յայտնի է, որ նախահայրը միշտ ժողովրդական անունին աւելի մօտ են քան թէ այս դէպքում: Մենք կնկատենք որ այս դէպքում Խորենացու վերայ նշնապէս ազդեցութիւն ունեցել է ասորի դիւանականն, որը փոխած է սկզբնական նախահայրն (այսինքն որից ժողովուրդն առած է իւր անունը, որ էպօնիմ կապի) իւր սիրիական էպօնիմի. որովհետեւ Ասորիքը նշնապէս Աբաշ կանուանվէր: Բայց սորանից չէ կարելի եղբակցնել, որ Արամ անունը Հայերին օտար էր: Մենք կիտենք միայն այն մասին, որ նա նոցա նախահայր չէր: Որովհետեւ նա տառը Արմէ անունի մէջ արմատական է, ուստի կարող ենք դիւրաւ ենթադրել, որ Հայերի էպօնիմը ժողովրդական աւանդութիւնների համաձայն ոչ թէ Արամ էր, այլ մի ուրիշ անձն, որ կիրէր այնպիսի անուն, որի մէջ կըտվանդակէր Աբաշ բառը: Այդպէս էր յունական Աբաշ, իսկ Հայերի մէջ, Խորենացու համաձայն, Հայկի որդի Աբաշակ: Մենք այսպէս կկարծենք, Խորենացու համոզման հակառակ, եւ մեր կարծիքը կհաստատուի մասամբ թէ Սերէոսի ակնարկութիւններից, որը Արմենակին ազդի նախահօր տիտղոսը կտայ, և թէ Ներսէս Շնորհալու պարզ հաւատացնելովն (յայտնի չէ որտեղից է առած), որը ժողովրդի անունի ծագումն կվերադրէ ոչ թէ Արամին, այլ Աբաշակին: Արմենակ անունի մէջ ալ վերջաւորութեան և Հայկ անունի մէջ էլ շատ զործածական է հայերէնի մէջ իբրեւ բառի վերջ դրվող մասնիկը, որ նուազումն **) ցոյց կտայ, թէ և ոչ միշտ: Այսպէս է պ. Նիպերտի կարծիքն ևս, որի «Ueber das älteste Volkes und Landesgeschichte Armeniens» վերնագրով ղեղեկիկ յօդուածը (Monatsberichte der Berl. Akad. 1869, եր. 216—243) կհաղորդէ մէկ Խորենացու պատմութեան առաջին 10 գլուխների (Դ.—ԺԴ) շատ հետաքրքիր քննութիւնը: Հետեւեալ բացատրութենից մենք աւելի կհամոզվինք, որ Հայերը իւրեանց անունի էպօնիմ ոչ թէ Արամին, այլ Արմենակին կհամարէին:

Փորձեր փորձած են նշնապէս այս անունի ծագումն բառաղնիսօրէն բացատրելու: Գառաջ բերենք ուրիշներից աւելի հանգամանօրէն դրված Շրայիգէի կարծիքը (Eranische Alterthumskunde, I, 217—182): «Die Erwähnung dieses Namens (Armenia) in unseren Inschriften (von Behistan) ist wichtig ge-

(*) Տես նշնապէս ինչ որ կիտուվի Հայկի եւ Արամի մասին: «Քանի մի խօսք հին հայկական ամիսների մասին» յօդուածում: Եր. 5—6, 23—24:

(**) Բաղդատ. Պ. Նիպերտի յաջողակ համեմատութիւնը Romulus, Rutulus, Sicanus բառերի հետ:

nug, diese sichert ihm nach meiner Ueberzeugung das vollkommene Uebergewicht über den Namen Haik, wo mit die christlichen (sic!) Armenier ihr Vaterland benennen. Der Name ist derselbe wie das Griechische Armenia und das arabische Armin, Arminija. Bochart und Rawlinson haben auch bereits darauf aufmerksam gemacht, dass der zweite Theil des Namens in dem biblischen Minni enthalten sei, womit Jerem. 51, 27, eine Völkerschaft benannt wird, die nach der andern Völkern, die mit ihr genannt sind, in Armenien gesucht werden muss, und Ar könnte für hebr. har, oder altpersisch ara, Berg stehen, unq Armeniya könnte Har-minni, Berg der Minni sein, das Land der Minni. Das Land der Minni wird in obengenannter Stelle des Jeremia mit dem Ararat verbunden und Nicolaus Damascenus (bei Joseph. Ant. 1. 3. 6) erwähnt eine armenische Landschaft bei dem Berge Baris, aut dem die Trümmer der Arche zu finden seien. Mit Recht erinnert St. Martin (Mém. sur l'Arm. 1, 250) an den armenischen Namen Manavaz und das in der Nähe (?) des Ararat gelegene Manavazgert, der heutige Melasgerd. Von dieser kleinen Provinz aus mag sich dann der Name über das ganze Land verbreitet haben *).

Բօխարտի այս կարծիքի հետ հազիւ թէ կարելի է անպայման համաձայնել որի հետ Հպիգէլը համաձայն է. Մենք Հայերի անունը կգտնենք գրեթէ միևնույն ժամանակում (2—3 դարերում ք. Մ. առաջ) Պարսիկների և Յոյների մէջ, Հայաստանի արևելքում և արևմուտքում, երկրի միմեանց հակառակ սահմաններում, և չենք կարողանում պարզ երևակայել, թէ ինչպէս այս ազգերը, որոնք Հայերի անմիջապէս զրացիներն էին, համաձայնեցան անուանել Minni (Միննի) սարերի բնակիչներ, այն ազգին, որ շատ քիչ յայտնի է և որի անունը իբր թէ պահպանված էր Մինիաս նահանգի անունի մէջ, (Իմաստկացու մէջ), որը նոյն է թէ Մանաւազեան նախարարութեան մէջ եղած Մանազկերտ քաղաքը: Դիցուք թէ այդպէս է: Բայց Har-mini հնչումն բաւական հեռու է Արփէշայեց, որը սկզբում է առաջուկի և որտեղ երկրորդ ձայնաւորը ոչ թէ իւրայն է: Ենթադրենք մինչև անգամ թէ որ և իցէ սեմական լեզուի մէջ կարող էր գտնվել Ար, սար, իբր Har-ի տեղ, և Մինի հետ միանալով կազմվել է Ար-Փշի: Ուրեմն այս անունը Հայերին տուած են ոչ թէ Արիացիների, ալ սեմական ազգեր: Բայց մենք ընդհանրապէս կտեսնենք, չին սեմական ազգերը Հայերին բոլորովին ուրիշ անուն կտան, և միայն Արիացիները կգործածէին այս անունը:

Գալով har բառին, նա ղենդականի մէջ և կգտնվի hara ձևով, սարայնպէս որ գեռ ևս հարցը վճռված չէ, թէ այս բառը իսկապէս որ ճիշդին

(*) Bocharti, Phaleg, Lib. cap. III, — Videtur enim Armeniae vox conflata esse ex Har-mini id est Mons Mini, sive montana Minyadis. Բառակիրոսը որքան մեղ յայտնի է, ամենեւին այս կարծիքն չէ: Տես History of Herodotus by G. Raulinsen, new edit. 1862. հատ. Գ. էր. 204. noto 1.

կապտականի: Պարսկական սեպածե արձանագրութիւնների մէջ Աբախարի (Շաիր. 184) սարի անունը կապտահի, որի մէջ առաջին անգամ մասնակր ըստ ենթադրութեան, սար պիտի նշանակէ: Այս ենթադրութիւնն ևս ընդունելը Աբախար (Արաբիա) Ալեքս. սարերի և Աբախար լեռնային երկրի անուններն աչքի առաջ ունենալով: Բայց այդ ոչպէքում ևս, այսինքն ելմէ Աբախար անունը (Արա - միւնի բառից) տուած են Իրանական ազգերը, չէ կարելի եզրակացնել թէ այս բառի գործածութիւնը պարտաւորական լինէր Յոյների մէջ, որոնք իւրեանց դիրքի համեմատ Հայերի հետ պիտի յարաբերութիւններ ունենային: Պարսիկներից անկախ, ուստի որ և իցէ անուն տալու էին նոցա առանց սպասելու, որ Պարսիկներն իւրեանց լեզուի մէջ Հայաստանի բնակիչների համար վայելուչ անուն հնարէին:

Այլև քանի մի ազգերի և նոցա զխառն աստուածների անունների նմանութենից կծագի դարձեալ մի ենթադրութիւն, որը մի կողմից կարող է պարզել, իսկ միւս կողմից աւելի խառնել մեզ հետաքրքրող հարցը: Յայտնի է, որ Ասորեստանցիների և Ասոր աստուծու Քաղդէացիների և Բաղդէ աստուծու (Վանի մէջ) անունների մէջ կկարծվի թէ ծննդաբանական կապ կայ: Նոյնպիսի մի աստուած Հայերի անունի համար յառաջ կգայ Աբախար, որին, մի սեպածե դիւցաբանական աղիւսակի վկայութեան համաձայն, կոչաւէին Սուրիանայի մէջ: She Raulison, Herodotus, 1862, IV, եր. 205:

(Պարսկական)

Ս. Տ. Դ.

ԳԱՂՏՆԻ ՎԿԱՅ:

— Այս կէնը բոլորովին սովից մեռնումէ, և այդ փողերը կարող էին նորան փրկել:

Այսպիսի խօսքեր ասվեցան իմ և իմ բարեկամ միտէր Զօն Իրվի-նի խօսակցութեան ժամանակ:

Սեպտեմբերի մի գեղեցիկ առաւօտ մենք երկուքս նստած էինք մեր ընդհանուր բարեկամ Նօրտվիկ — Բալզամի կառավարիչ յարգոյամեծար Հէնրի Տիգօնի պարտէզի մէջ հովարանում: Բերկէրի կոմսութեան մէջ:

Մեր խօսակցութեան նիւթը Հարդինգ անունով հարուստ վաճառականի դարչնի արտաքն էր, որը թողած էր վաճառականութիւնը և որն իւր հարեան այրի կնոջ պարտական էր 100 ֆունտ սաւելինգ, որովհետեւ կնոջ այրը Հարդինգի մօտ աշխատելով մեռած էր առանց իւր վարձը ստանալու: Հարդինգը հերքումէր նորա իրաւունքը և միշտ մերժումէր փող տալ նորան:

— Սակայն ես այդ կարգադրեցի — ասաց բարեկամս բարեսիրտ Ժպիտով: — Հարդինգը կերպով իմն իմ ձեռիս է: Սորանից քանի մի տարի առաջ նորա առուտուրի մէջ շատ անմաքուր գործեր խառն էին, բոլոր այն գործերը, որոնք վերաբերվումէն այս խնդրին, կատարվեցան իմ պաշտօնական գոր-

ծուռեղութեանս ժամանակ, և ոչ միայն ես, այլ և ինքն ևս լաւ դիտէ որ իւր բոլոր գործերը յայտնի են ինձ, և միշտ վախի մէջ է, որ չլինի թէ երբ և իցէ այդ բոլորը դուրս հանեմ: Ահա գորա համար է որ նա միշտ իմ կամքը կատարումէ, և նոյն իսկ երէկ դորա համար խօսակցութեան մէջ ես ուղղակի յայտնեցի նորան—այդ վայրկեանին հարկաւոր եղած տպաւորութիւնը գործելու համար շատ ահարկու ձև ստացայ— յայտնեցի որ ինձ շատ անհաճոյ կ'ըլլաի, եթէ որ նա խեղճ կնոջ իրաւունքը չճանաչելով, փողը չվճարէ: Նա յանկարծ դեղնեց և յետոյ ինձ յայտնեց որ եթէ ինձ պէս մի պատուական անձի կարծիքը պոյգպէս է, պատրաստ է անյապաղ փոխել իւր միտքը և ճանաչել իւր պարտը: Բայց միայն խնդրեց որ կնոջ հետ խօսելու և բոլոր գործը վերջացնելու աշխատանքը իմ վերայ առնեմ:

— Զեղ յայտնի է—շարունակեց միտէր Երվինը— ես որքան անկեղծօրէն համակրումէի այս խեղճ մարդիկներին, և դուք կ'հասկանաք, թէ ինչպիսի սէրով յանձն առայ այս գործերը: Այսօր իսկ գործը վերջացած կ'լինի: Խօսք եմ տուել, որ այսօր ժամը երեքին միստեր Հարդինգի մօտ լինիմ և փողերը ստանալով այրու ձեռը յանձնեմ, որ, նորա անակնկալ ուրախութեամբ զուարճանամ:

— Առաւել լաւ գործ դեռ ևս դուք արած չունիք, ասացի ես— բայց ի՞նչ կերպով էք կամենում նորա մօտ գնալ:

— Ոտով կերթամ, այստեղից 2 մղոնից աւելի չէ, կարծեմ ամենակարճ ճանապարհը Հօրֆիլդ— Կօպսի դաշտովն է անցնում:

— Այո, այդ ճանապարհը բաւական կարճ է, բայց չէք կամենում արդեօք ուղեկից ունենալ:

— Իհարկէ շատ ցանկալի էր, — ասաց նա— սակայն ինձ թուումէ թէ կողմնակի մարդի այս գործի մէջ մտնելը անվայել կ'լինի թէ Հարդինգի և թէ այրի բարեկամահօուս վերաբերմամբ: Որը ամենահպարտ և ամենադուրազրկող կանանցից է:

Այս կարծիքի արգարութիւնը հասկանալով և մտաբերելով, որ ես պիտի նամակներ գրեմ, վերկացայ, և ողջունեցի բարեկամիս, որը դեռ ևս պարտէղումն էր մնում: Հովարանից բաժանվելով, արագութեամբ ծովեցայ, որ շուտով տունս հասնեմ, յանկարծ հովարանի թուփերի տակից մի մարդ դուրս գալով ուղղակի ինձ մօտեցաւ:

Սա վարձկան մշակ էր, և քանի մի անգամ ինձ արդէն պատահած էր, բայց երբէք չեմ ակորժել. նորա արտաքին ձևը շատ օտարոտի և անհաճոյ էր: Նա ընկերասէր չէր երևում, նայումէր ճակատի տակից և ինձ տեսնելիս միշտ մի կողմն էր դառնում: Նորա աչքերը շատ խորն էին ընկած, փոքրիկ քիթը վեր բարձրացած, ներքին ծնօտը առաջ ընկած էր վայրենի գազանի նման, իսկ ատամը ժանիքի նման դուրս ցցված: Մօրուքն ևս մի մեծ արտաքին տարբերութիւն ունէր. մօրուքը, ինչպէս և գլխի մազերը, այնպիսի կարմիր դոյն ունէին, ինչպէս շատ քիչ կարելի է տեսնել: Հագուստը բաղկացած էր սպիտակ կտաւեայ շաւիկից կամ բլուզից:

ինչպէս որ հաղնումեն հիւսնէր, ներկարարներ և ուրիշ հասարակ մշակներ,

Ահա այսպիսի էր այն մարդը, որը յանկարծ ճանապարհս կտրեց, երբեք զարձայ հովարանի ետեւը, բայց միւնդին վայրկեանին նոյն անսպասելի արագութեամբ անյայտացաւ ինչպէս որ երեւեցաւ և գնաց զէպի բանջարանոցը:

Իմ թանկագին Իրվինին դեռ ևս իւր բարենպատակ գործին չգնացած, մի անգամ ևս տեսայ. նա ամենաուրախ տրամադրութեան մէջ էր, և այս զէպքում նա զարդարված էր իւր զարդարուն զգեստով և փոշուց պահպանվելու համար ամառվայ վերարկուն ձգած էր վերայից, և գլխին դրած էր պայծառ գլխարկ, Ինչ այնպէս էր թուում, որ իւր կոճակի վերայ ծաղիկ ևս կար:

Միստէր Իրվինի զարդերի թուում նոյնպէս մի գերօրինակ բան կար, այն է նորա գաւազանի ծայրում թիթեռնիկ որսալու ցանցիկ կար. նա շատ էր սիրում միջատաբանութեամբ պարապել, և մի անգամ չէր պատահում, որ դրօսանքից վերադառնալիս, հետը իւր սիրելի ժողովածուները շատացնելու պաշար չբերէր: Ես դեռ կատակ ևս արի իւր փաստաբանութեան նորաձեւութեան մասին, նորան հաւատացնելով, որ միստէր Հարդինդը կկարծէ թէ այն ցանցիկը բերած է նա այրու փողերը մէջը դնելու:

— Ի՞նչ անեմ պատասխանեց ծիրունին, — կարեւորութիւնը պահանջումէ, որ միշտ իմ հետ վերցնեմ այս ցանցիկը, ապա թէ ոչ, կարծես զիտմամբ պատահումէ, որ ցանցիկը հետս չէ լինում, իսկ ճանապարհին անշուշտ չեղած տեսակներ ևս պատահում, ուստի ստիպվումեմ մօտից սրտաբեկ անցնել:

Բայց դուք աներկբայ եղիք, որ ես իմ թուլութիւնը միստէր Հարդինդին ցոյց տալու միտք չունիմ. իմ ցանցիկը կթողնեմ մի որևիցէ թուփի տակ. իսկ մեր տեսութիւնը վերջանալուց յետոյ կրկին վեր կառնեմ:

— Հատ լաւ ցանկանումեմ ձեզ կրկնակի յաջողութիւն — ձեր բարի գործին յաջող վերջ և լի ցանցիկով թիթեռնիկներ:

Բարեհոգի ծիրունին ի պատասխան ինչ ողջունեց և ժպտեց, և ցանցիկը շարժելով սկսեց իւր բարի գործին գնալ:

Ես ևս չեմ իմանում թէ ինչ նանրութիւն ընկաւ այս առաւօտն իմ վերայ: Ոչ մի գործ չէի կարողանում սկսել այդ առաւօտը. մինչև անգամ չէի կարողանում տեղումս հանգիստ նստել: Գնումեմ պարտեզ, բայց շուտ տուն եմ վերադառնում. անցնումեմ սենեակից սենեակ, նոյնումեմ պատկերներին, և առանց մի որևիցէ նպատակի կամ ցանկութեան սկսումեմ մի որևիցէ գործ, բայց միմիայն պատճառը այն է, որ չեմ կարողանում հանգստանալ:

Տան վերին մասում գտնվումը մի աշտարակ և այդ աշտարակի մէջ ևս մի սենեակ կար, ուր սովորաբար ծխումէին, և որը զիտանոցի տեղ էր լինում. իմ բարեհոգի տանուէրը, երբ օրը խաղաղ էր լինում, սիրումէր երկնային մարմինները հեռագիտակով զիտել:

Անհանգստութենիցս զիտանոցը միտս ընկաւ և ինձ թուումէր թէ իմ այժմեան տրամադրութեանս մի քիչ ծխախոտը անշուշտ կօգնէ ուստի եւ որոշեցի բարձրանալ աշտարակի սանդուխի վերայով և զիտանոցում հանդիստ ծխել վայելել:

Սենեակը չափազանց գեղեցիկ էր. շուրջը ահադին պատուհաններ և անսահման տեսարաններ, բազմատեսակ զիրքեր ըլլալներով և հովիտներով, առուակներով, անտառներով և մարգագետիններով:

Ձէր կարելի ասել, որ այստեղ կեանքի նշաններ լինէին, որովհետեւ այս կողմերի բնակութիւնը շատ ցանցառ է, սակայն այս այն կողմերում ելլելու մէջն աղարակներ, և մինչեւ անգամ հեռուն երեւումէին դիւղեր, Ես վառեցի ծխախոտս և սկսեցի իմ առաջ բացված պատկերը դիտել:

Այս հանգստութեան միջոցին զանգակատան ժամացոյցը երեք խիւց, Ես մտարեցեցի, որ Հարդինգի մօտ տեսութիւնը այս ժամին էր նշանակված, և իմ մտքերը տեղափոխվեցան դէպի խեղճ այրի կինը և դէպի իմ բարի բարեկամը, որը մեծ ուրախութեամբ այժքան աշխատութիւնները և հոգսերը յանձն առաւ զորոք կատարելու առանց ամենայն շահասիրական նպատակի: Սակայն իմ մտածողութիւնս երկար չկանգնեց այս մտքի վերայ: Պատահմամբ աչքս սենեակի անկիւնում դրված հեռադիտակի վերայ ընկաւ: Անասելի շփոթութեամբ, ոչ մի դործով պարապելու տրամադրութիւն չունենալով, եւ մտածեցի հեռադիտակը դուրս հանել, և մի փոքր տեղի կենդանադրական զիրքով զուարճանալ:

Իմ նպատակին յարմար աւելի լաւ եղանակ չէր կարելի ընտրել, պայծառ արեգակ և արեւելեան քամի — սոցա միացումը գերօրինակ պարզութիւն և մաքրութիւն է առաջացնում մթնոլորտի մէջ: Բարեպատեհ հանգամանքից օգուտ քաղելով, հեռադիտակը մօտեցրի բացված պատուհանի առաջ և նստեցի մօտը դիտողութիւններ անելու:

Իմ բարեկամի հեռադիտակը շատ լաւ էր, թէպէտեւ ես վաղուց գիտէի այդ և արգէն քանի մի անգամ փորձեր արած էի, սակայն այս անգամ նորա ոյժը և արժանաւորութիւնը ապշեցրին: Ես սկսեցի զանազան փորձեր անել, և նորա ոյժի տարածութիւնը իմանալու համար, ուղղեցի դէպի զիւղական զանգակատունը, երկու մղոն տարածութեամբ, աշխատելով, դիտել թէ ի՞նչ են անում մարդիկ այդքան հեռաւորութեամբ — մի խօսքով, ամեն տեսակ հնարներով հեռադիտակի ոյժն էի փորձում: Ես ամենաբաւարար հետեանքին հասնելով, սկսեցի աւելի նոր փորձեր, ուղղումէի նորան զանազան կողմեր, ամեն մի պատուհանի առաջ էի դնում և զուարճանումէի վայելչադեղ, բազմատեսակ պատկերներով, որոնք մին միւսից յետոյ իմ աչքի առաջ փոխվումէին կախարդական շրջանակի մէջ:

Հեռադիտակի տակ ընկնող առաջին պատկերը փոքրիկ ծիրանադոյն հըրպարակ էր, որի վերայով նոր էր անցել արօրը: Այս հերկված դաշտը մի կողմից շրջապատված էր փոքրիկ թուփերով, փոքր հեռու երեւումէր պայծառ կանաչ դաշտը, իսկ առաջին կարգում երկու առողջ ձիեր ծանր

քարշումէին արօրը — մինը մոխրագոյն, իսկ միւսը ոսկեղոյն, նոցա կառավարումէր մի ծերունի կապնյոս փողապատով, որի ծայրերը շարժվումէին քամուց, իսկ կողքից զնումէր մի մանուկ, որը իւրաքանչիւր ահօսի մօտից դարձնումէր ձիերին և առհասարակ գիտումէր, որ ճանապարհից չշեղվին:

Ես ապակին շրջեցի և իմ առաջ ներկայացաւ մի նոր պատկեր. ճանապարհ, որի ծայրում կար օղէտուն, նորա վերին պատուհանների վարագոյնները սպիտակ շղարշայ (լաշաք) էին — սա հիւրանոցն է: Իսկ ստորին հարկի պատուհանները կարմիր վարագոյններով էին — սա ևս օղէտունն է, ուր կիրակնամաններին ժողովվումէ ուրախ հասարակութիւնը: Իջևանի դրանը կախված էր նշանակ. Վարմիր զգեստով մինը կանգնած է, գլխին մի բան դրած, բայց չկարողացայ որոշել, գուցէ եռանկիւնակ (գլխարկ) էր: Ի հարկէ այժմ ես մտաբերեցի, որ երբ միանգամ դռսնումէի շրջակայքում, ես տեսայ նոյն իսկ այդ հիւրատունը, նոյն իսկ նա «Մարկիզ Գրամբին» էր: Տան առաջ կանգնած է մի մեծ սոյլ. Գրան առաջ կառավարն ջրումէ ձիերին, իսկ ինքը դարեջուր է խմում: Ես այս բոլորը շատ պարզ էի տեսնում:

Սրկին շրջեցի, ինձ ներկայացաւ, կարծես կախարդութեամբ լինել, մի փոքրիկ երկաթուղու կայարան: Այստեղ շատ հետաքրքիր բան չկայ, սպիտակ արքունական տուն երկաթէ տանիքով, պատի մօտ զրկած են մի քանի կապոցներ և քուրճեր, որոնք սպասումեն իւրեանց հերթին:

Ահա և մի մեծ ագարակ, հարթով ծածկված մեծ տուն, որտեղ բնակումէ տանուտերը իւր ընտանիքով, տունը լաւ համբարանոցով և ընտանեկան շինուածներով է, ահա և անասնանոցը. ձիերը և կովերը մինչև ծնկները խոտի մէջ են, խոզերը տղմում թաւալվումեն, հաւերը և աքաղաղները փորփորումեն գետինը: Այս պատկերը նոյնպէս հաճոյ թուեցաւ ինչպէս և նորա սահմանակից հարուստ կալուածատերի շրջափակված տունը, որի վերայ թէպէտ հոյակապութիւն և շքեղութիւն չէր երևում, սակայն բոլոր տնային յարմարութիւններ ունէր: Պարտեզը այնքան մեծ էր, որ կարելի էր փոքր անտառիկ կարծել. մէջ տեղը բարձրանումէր լայն սակայն ոչ բարձր, կարմիր քարից շինված տունը կանաչ տանիքով: Իսկ առաջը ձգված էր գեղեցիկ և կարգաւորված ծաղկանոց, տանիքում ևս լուսանոցոյց կար: Իսկ մնացած միւս պատուհանները սպիտակ վերջաւորութեամբ պատին հաւասար էին, ինչպէս շինումէին անցեալ դարերում:

Երկար այս պատկերով զուարճանումէի, յետոյ դիտակը ահամայ դարձրի գէպի առաւել անմարդաբնակ վայրեր: Այս կախարդական շրջանում, ոչինչ չէր երևում բացի ծառերից և մարգագետիններից և մի քանի կովերից, որոնք ծառերի ստուերներում ծուլութեամբ խոտ էին ծամում, իսկ միւս կողմերում թռչոտումէին աղուանների սեւաւ խմբեր առանց վախենալու ոչ մանուկների ձայներից և ոչ ևս խրատուխաղներից: Բայց ահա հասայ կանաչ անտառին, ուր կայտառ սօսին (իրանկական ձի) է

արածվում. — ո՛հ ի՛նչ սքանչելի տեսարան է։ Անտառի մի անկիւնում երևումէ փոքրիկ լճակ, շուրջը կտրաւված ուռիներով։ Ես տեսնումեմ ինչպէս նորա հանդարտ մակերեղծի վերայ անդրադառնումեն ծառերը և մինչև անգամ նոցա տերևների մէջից երևումէ կապոյտ երկինքը։ Ի՛նչ պարզութիւն և յարմարութիւն կայ այստեղ։ Այստեղ կցվումէ փոքրիկ անտառ, դրան առաջին մի դէզ խոտ կայ։ Բայց սա ի՞նչ է։ Պոքա մարդիկ են—երկու։ Հոգի — ո՛հ ի՛նչ պարզ եմ տեսնում նոցա։ Բայց ի՞նչ են անում։ Ի՛նչպէս ցաստիկ շարժվումեն։ Այդ ի՞նչ է նոքա կոռումեն արդեօք թէ մենամարտում։ Այո, նոքա կոռումեն, և նոցանից մինը—կարմիր գլխարկով—յաղթումէ միւսին։ Ահա նա իւր հաշտակորդի կոկորդից բռննց, որը առաւել թոյլ է պաշտպանվում։ Ի՛նչ սաստկութեամբ խփումէ փայտով նորա գլխին, որը բռնած է ձեռին, և բոլոր ոյժով աշխատումէ նորան ցած գլորել։ Յաղթողը մի կարմիր բան ևս ունի, արդեօք մորուք չէ։ Ո՛հ, ահա և գլորեց նորան, սակայն դեռ ևս չէ թողնում նորան—դեռ ևս հարուածները բնկածի գլխին հասնումեն, իսկ նորա գլուխը բոլորովին սպիտակ է։ Ի՛նչ զարհուրելի պատկեր է։ Ես հեռացայ հեռադիտակից և աչքերս ձեռներովս փակեցի այս սարսափելի տեսարանը չտեսնելու։ Բայց մի վայրկեանից յետոյ ես դարձեալ նայումէի։ Առիւր դեռ ևս շարունակվումէր, կարծես վերջը մօտենումէ։ Ծերունին շարունակումէ իւր ընդդիմութիւնը, բայց քանի գնումէ թուլանումէ։ Ես պարզ տեսնումեմ, որ կռիւը շուտ կվերջանայ։ Խեղճ ծերունին յուսահատական ճիգ է անում, կրկին ոտի է կանգնում, բայց խորտակիչ հարուած է ընդունում կրկին և յանկարծ ընկնումէ, և այլ ևս ոտի չէ կանգնում։ Տէր Աստուած։ Այս ի՞նչ է նշանակում։ Սոքա ի՞նչ մարդիկ են։ Արդեօք նոցա չեմ ճանաչում։ Չլինի թէ գետնին տարածվողը իմ բարի, ծեր բարեկամն է, իսկ նորա հակառակորդը այն կարմիրգլուխն է, որին դեռ ևս նոր հովաքանի մօտ հանդիպեցայ։ Բայց անկարելի է, որ այս գործը, որին ես ականատես եղայ, սպանութիւն լինի։

— Առ վայրկեան ինձ թուումէր թէ բոլորովին զգացողութենից զերկված, շնչասպառ եղայ։ Ի՞նչ պէտքէ անեմ։ Ահա մի հարց, որը պտտում էր իմ գլխումս, երբ ես լուռ անընդունակ զգացմամբ, անշարժ նայումէի դիտակի մէջ, ոչ մի փոքր հանգամանք աչքիցս չթողնելու համար։ Հարկաւոր է որ ես տեսնեմ բոլորը, ինչ որ այստեղ կպատահի։ Ես բոլոր ուշքս ժողովեցի դիտելու և ինչ անելիքս վճռելու։ Այն տեղը ուր այս յանցանքը կատարվեցաւ, ինձանից շատ հեռի էր, ուղիղ գծով ³/₄ մղոն, իսկ ճանապարհով, որքան ինձ յայտնի է, մի մղոնից աւելի է—հետեւաբար այնքան հեռու է, որ այնտեղ ժամանակին հասնելը անկարելի է։ Մինչև որ այնտեղ հասնեի, գործը կվերջանար։ Բայց ես բոլորովին համոզված էի, որ գործը արդէն վերջացած էր։ Հետեւաբար օգտակար լինելու համար, ինձ մի միջոց էր մնում, յանցաւորի դէմ ապացոյցները ճիշդ դիտել։ Ես պարտաւոր եմ իմ տեղը մնալով, յանցաւորի ամեն մի շարժումն դիտել,

և որքան հեռացոյցը թոյլ է տալիս նկատել մարդասպանի արտաքին ձևը և հագուստը: Դիտակի առաջ անդգայ և անօգնական նստած էի, բայց աչքերս հեռուն էին թափանցում: Այն մեծ շարժումից և կռուից յետոյ, խաղաղութիւնը տիրեց: Հարուածները զաղարեցան, արդէն սպանութիւնը կատարվեցաւ և այլ ևս հարուածի կարեւորութիւն չկար: Ինքն սպանողը անշարժ կանգնած էր, և ես կարող էի նորա կերպարանքը դիտել: Ահա նորա կարմիր մազերը և մօրուքը, ահա և նորա կարմիր գլխարկը և կտաւէ շորը ահագին կարկատանով: Այժմ կասկած չկայ: Վարդ է կասկած լինել թէ ով է նորա ոտի մօտ պառկողը: Սպիտակ մազերը, պայծառ վերարկուն, որոնց դեռ ևս մի փոքր առաջ տեսայ: Արդէն յոժս գնացել էր համարեա այս տեսարանին նայելուց: Բայց յանկարծ ինձ օգնութիւն հասաւ վրէժխնդրութեան ծարաւը, որը իմ կիրքը գրգռեց: Իմ աչքերը մըթնեցնող մշուշը ես զօրով ցրուելով և աւելի ուժգնութիւն գործ դնելով, տեսայ որ մարդասպանը վեր առաւ իւր կարմիր գլխարկը, իբրեւ թէ հասկանալով, որ ժամանակը ի զուր կորցնել չէ կարելի, սկսեց մի բան պըտռելու ձևով իւր զոհի դիակը շօշափել: Որքան որ կարողացայ նշմարել, նա սպանվածի գրպանը դարձրեց, և ինձ թուումէր, թէ նորա ձեռում ոսկի էր փայլում, գուցէ սա երեւակայութեանս ցնորքն էր: Վերջապէս նա ամենայն կողմ շարժեց դիակը և երբ, ըստ երևոյթին, իւր ագահութիւնը յաղեցրեց, վերցրեց մարմինը և տարաւ մերձաւոր անտառը, ուր իմ աչքից անյայտացաւ: Ահա վերջին վայրկեանը մօտեցաւ, բայց որեւիցէ հնար գործ դնելը դժուար էր: Արդեօք նա բոլորովին ծածկվեցաւ: Արդեօք անտառի միւս ծայրից կերթար և ես այլ ևս չեմ տեսնի նորան:

Հնչառութիւնս բռնվեցաւ: Դեռ ևս շարունակումէի նայել ծանր շնչառութեամբ, Բայց երբ վերջապէս համբերութիւնս հատաւ և յուսահատումէի, ահա մի բան կրկին սկսեց շարժվել: Ծառերի տերեւները բացվեցան և միևնոյն տեղում, որտեղից իմ խեղճ բարեկամի դիակը տարաւ, երևեցաւ կրկին մարդասպանը, բայց նա արդէն միայնակ էր: Մի քանի վայրկեան անշարժ կանգնելուց յետոյ, անտառից դուրս գալով ետեւ նայեց, և իւր այնտեղ ինչպէս մտածը չյայտնելու համար սկսեց ճիւղերը ուղղել: Այս գործը վերջացնելով, դարձեալ կանգնեց և սկսեց իւր շուրջը նայել. կարծես թէ մի բան էր որոնում, չգիտենալով որ անտեսանելի և աննշմարելի դիտակը նորա իւրաքանչիւր քայլը դիտումէ, նա ուղղակի անցաւ դէպի դաշտի անկիւնը, ուր գտնվումէր կտրատված եղեիններով շրջապատված լճակը: Այստեղ նա կանգնելով մի բան վերցրեց: Ի՞նչ պիտի լինի արդեօք այդ: Վանաչ գոյնով մի բան է: Ո՞չ ապաքէն այս թիթեռնիկների ցանցիկն է: Ես ճշգրտեամբ չկարողացայ իմանալ, բայց զորա մասին կասկած չունէի, նոյնպէս կասկած չունէի և նորա մասին, թէ խեղճ ծերունին մերձաւոր ճանապարհից շեղվել էր նոր տեսակների ետեւից ընկնելով:

Վարմիր գլխարկով մարդը իւր վերցրած իրը ջուրը ձգեց: Յետոյ իւր

վերայի հագուստը (բլուզը) հանելով սկսեց լուանալ. երևի շորի վերայ արիւնի նշաններ կային։ Գորանից յետոյ լուաց երեսը և դեռ ևս թաց շորը կրկին հագաւ, բայց կրկին կանգնեց և սկսեց իւր շուրջը դիտել։ Ի հարկէ այս բոլորը ժամանակ էր պահանջում, բայց ես չէի համարձակում աչքս դիտակից վերցնելու։ Ձեռս մեկնեցի զանգակին, բայց չհասաւ, ես վախենումէի տեղիցս շարժելուց։ Սակայն առանց ժամանակ կորցնելու հարկաւոր էր մի բան անել։

Նա մէջքը դէպի լճակը դարձրած սկսեց առաջ գնալ և շուրջը նայել, արդեօք եղեռնագործութեան որևէիցէ նշանը չէ՞ մնացել, յետոյ դաշտի մէջից անցնելով հասաւ այն դրանը, որը խոտի դէզի մօտ էր, առ վայրկեան նա անյայտացաւ, յետոյ կրկին երևեցաւ, և այսպէս շարունակվեցաւ քանի մի վայրկեան, մինչև որ մեծ ճանապարհին հասաւ, որտեղից և ուղղվեցաւ դէպի «Մարկիզ դը Գրամբի» պանդոկը՝ ուր և մտաւ։

Այստեղ զգացի, որ պէտքէր մի վճռողական հնար գործ գնել, եթէ որ այժմ չլաջողիմ նորան բռնել, մինչդեռ հասարակական տանն է, և եթէ որ նա ժամանակին այդտեղից հեռանայ, կարող է մի որ և իցէ ինձ անտեսանելի ճանապարհով անյայտանալ, և այն ժամանակ նորան դտնելը դժուար կլինի, նա կարող է ազատվել։

Ձէի համարձակում աչքս դիտակից վերցնել և դիտակը—պանդոկից, Անհրաժեշտ էր որ առանց իմ տեսնելու չերթար, շարժել անգամ չէի համարձակում, բայց մի բան հարկաւոր էր որոշել, և որ մին իմ տեղ պէտքէ գործէր։ Մի վայրկեանի մէջ ի նչ անելիքս վճռեցի։ Տեղումս անշարժ մնալով, բոլոր ոյժերս ժողովեցի և սկսեցի այնպիսի ձայներ արձակել, որ տան բնակիչները, իմ կարծիքով, պիտի դիտանոց վազէին, կարծելով թէ ինձ մորթումեն։ Սակայն այդ չպատահեց, և չնայելով իմ բարձր աղաղակներին, լսող չեղաւ։ Աերջապէս ձայնս լսվեցաւ։ Ծաղկանոցում պարտիզպանի գլուխը երևեցաւ, իմ աղաղակները հասան նորա կանջին. բայց ինձ լսելով չէր իմանում թէ ձայնը որտեղից էր գալիս։

— Ո՞վ է աղաղակում—հարցրեց նա բարձր ձայնով։

— Այդ ես եմ ... աշտարակում ... օգնեցէք... առանց վայրկեան կորցնելու։

Հուտով ես լսեցի սանդուխի վերայ ցանկալի ոտի ձայնը. դեռ ևս դուռը չբացված և պարտիզպանը ներս չմտած, ես նորան հրամաններ արի. — Թամբիր պոնին — գոչեցի առանց աչքս հեռադիտակից վերցնելու — և ամենայն արագութեամբ շտապի «Մարկիզ դը Գրամբի» հիւրանոցը. նոր այնտեղ սպանութիւն կատարվեցաւ և եղեռնագործը դեռ ևս այնտեղ է։ Նա հագած է կարմիր գլխարկ, և մաղերը և մօրուքը նոյնպէս կարմիր են, շորը կտաւից է, և կուրծքի վերայ մութ կարկատան ունի։

— Այդ ի՞նչ կարելի բան է. իմ օգնականը, — բացազանչեց պարտիզպանը։

— Նոյն ինքն նա է, բանտարկեցէք նորան, երբ ձեր գալու միջոցին նա երթալու լինի, աղաղակ բարձրացրէք և նորա յետևից գնացէք, նա մեր խելճ

միտէր Իրվինին սպանեց։ Խօսակցութեամբ ժամանակ մի կորցնէք, շուտ, շուտով այնտեղ գնացէք։ Ես այստեղից վերկենալ չեմ համարձակուիմ։ Գնացէք, և ում որ ճանապարհին պատահէք ուղարկեցէք այստեղ։

Նոյն վայրկեանին հեռացաւ նա, և ես անմիջապէս լսեցի տնից հեռացող ձիու ոտի ձայներ։ Սորանից յետոյ դրեմէ ամբողջ ընտանիք, պարտիզպանի խօսքերից վախեցած, սկսեցին դէպի դիտանոց վազել և հաւաքվեցան իմ շուրջը, որ նստած էի դեռ ևս հեռադիտակի առաջ։ Լուռ էին, բայց զգումէի, որ ամենքի աչքերը ինձ էին դարձած։

— Ի՞նչ է նորա անուշը. — հարցրի ես։

— Մաէսօն — պատասխանեցին — Ուիլիամ՝ Մաէսօն է։ Ես դարձեալ աչքերս հեռադիտակից չէի դարձնում։

— Ի սէր Աստուծու, պարոն, ասացէք, սա ի՞նչ է նշանակում։

— Դուռը բացվեցաւ, պատասխանեցի ես։

— Նա գնաց։

Մի քանի ժամանակ անցաւ, բայց ոչ ոք էր երևում։ Բայց ահա դժմոյսով և . . . : Ոչ, այդ նա չէ, այլ մի պառաւ կին է, որը իւր ձեռին մի սանձ ունի բռնած։

Այսպիսի կեղծ վրդովմունք քանի մի անգամ պատահեցան։

— Ահա նա ևս, ասացի ես, ետևս խառնաշփոթ խօսակցութեան ձայներ լսելով — ահա նա դուրս եկաւ և դէպի ճանապարհն է նայում . . . :

Այժմ նա կհեռանայ, իսկ պարտիզպանը դեռ ևս չէ հասել։

Բայց դեռ ևս տեսնումէի նորա ինչ ուղղութեամբ գնալը։

— Զիպպաններից ոք մին կայ այստեղ — ասացի ես առանց յետ նայելու։

— Կայ — պատասխանեց ինձ մի ծանօթ ձայն։

— Գնա, մի ձի թամբիր, ամենաշուտ վազող ձի։

Զիպպանի սանդուխից վազելը լսելի էր ինձ։

— Դեռ ևս տեսնումէք նորան, հարցրեց ծառան։

— Մինչև այժմ տեսնումեմ, բայց շուտով կանյայտանայ, նա մօտենումէ մի ճանապարհին, որտեղ ես չեմ տեսնի։

Իմ գուշակութիւնս շուտով կատարվեցաւ. տները և բլուրները մեր մէջ մնալով նա իմ աչքից ծածկվեցաւ։ Նա երկար չէր երևում, բայց յանկարծ երևեցաւ երկաթուղով կայարանի ուղղութեամբ։

Իսկ ես մտածութեան մէջ ընկայ. թէ արդեօք ի՞նչ պիտի անէի, և մի անորոշ համոզումն ինձ ակամայ մտածել էր տալիս թէ այդ կայարանը ուր ուղղվումէր եղեռնադործը, նորա վերջին սահմանը պիտի լինի, և նորան կալանաւորելու համար մի յոյս էր միայն մնում. այն է դիտել նորա ամեն մի շարժումները մինչև որ կայարան կհասնի։ Բայց իմ աչքերը, առաւելապէս ձախը, որին ես աւելի զօրումէի, այն աստիճանին յոգնած էին, որ ես զգուշութեամբ էի նայում։ Պէտքէր մինը իմ տեղը նստէր, սակայն այս զգուշար էր։

Այդ վայրկեանին իմ մօտ գտնվումէին միմիայն կանայք և մի մանուկ։

Ի հարկէ մանուկին հաւատալ չէր կարելի, իսկ կանայք միմեանց տեղը նստելով, միեւնոյն բանն էին ասում: Հեռուն երևումէին մի քանի սեռաբծեր: Յանկարծ նոցանից մինը յիշեց որ տեղակալի կառավարիչ պ. Մարտինը այժմ գուցէ տանը լինի, նոյն վայրկեանին ծառան գնաց նորան կանչելու: Մարտինը նստաւ իմ տեղը և շատ պարզ էր տեսնում:

— Նա այնտեղերն է բնակում, ուր աչքից կորցրիք նորան, ասաց Մարտինը:

Եւ Մարտինը յայտնեց իւր կարծիքը թէ կարելի է նա տուն գնացած լինի, հետեւեալ շատ յարմար է նորան այնտեղ կալանաւորել: Ուստի հարկաւոր է ուղղակի այնտեղ մարդ ուղարկել: Սակայն ես տարակուսում էի նորա փաստերի մասին:

— Դուք բոլոր ուշք կայարանի վերայ դարձրէք, ասացի նորան, իսկ մընացածը տեսնեք ինչ կլինի. նա անշուշտ դէպի կայարան կուղղվի:

Մարտինը լռութեամբ դիտումէր կայարանի տունը:

— Ահա մի պառաւ կին, որը սանձը ձեռին ուղղվումէ դէպի երկաթուղու կայարանը, — ասաց Մարտինը, — Ահա մի քանի մարդիկ ևս ժողովումեն այնտեղ:

— Ի՞նչ մարդիկ են դոքա:

— Ո՛հ, այդ նա է, Ահա մի մանուկ, որը հրեւի շտապումէ նամակ ստանալու. իսկ այս ջրաղացպանը տոպրակը ուսին ալիւր է տանում: Խառնակվումեն:

— Ահա և բեռնակիրները մի բան են անում: Այժմ քանի՞ ժամ է, յանկարծ հարցրեց նա:

— Չորսից քսան վայրկեան անց է — պատասխանեցի ես:

— Իսկ շոգեկառքը գնումէ չորսից քսան ինն վայրկեան անցած: Ուրեմն դորա համար է խառնակութիւնը:

— Շոգեկառքը ո՞ւր է գնում:

— Բրիստօլ — պատասխանեց նա:

Ես ևս այդպէս էի կարծում, որ եղեռնագործը այդտեղ կգնայ:

Ահա բեռնակիրները մի ձերուհուց վերցնումեն և կայարան են տանում մի կապոց:

Գնալու ժամը մօտենումէ. ես ծուխը արդէն ասեսնումէ: Ինքն Ահստբրուկը դուրս է գալիս կառքից, իսկ նորա ետեւից դուրս են գալիս երկու մատաղահաս օրիորդներ: Իսկ ահաւասիկ մի կին մանուկը ձեռին: Ահա երկու օրիորդներն ևս լաւ ժամանակին հասան, որովհետեւ դռները փակվումեն: Այն միւսը ինչպէս վազումէ: Դա մեր զօրաբաժնից կամաւոր զինուոր է: Նա ուշացաւ, իսկ ոչ, պահապանը տեսաւ նորան, և ձեռներով նշաններ է անում նորան: Տեսնումես ինչպէս արագ վազումէ նա, իսկ պահապանը ներս ձգեց նորան և դուռը փակեց:

— Ուրիշ ոչ դք չկայ, անհամբեր հարցրի ես:

— Ոչ դք. ահա երկաթուղին սկսեց գնալ:

— Դուք հաւատացած էք որ ոչ ոքին աչքից չթողցիք:

— Բոլորովին հաւատացած եմ:

Ես հաշիւներումս մոլորվեցայ, և չէի իմանում ինչ անեմ: Այժմ կայարանը դիտել անօգուտ էր, որովհետեւ մինչև զիջեցվան ժամի 8ը ոչինչ գնացք չէր լինում: Բացի նորան տանը կալանաւորելուց, ուրիշ հնար չկար: Ուստի վճռեցի այնտեղ գնալ, յուսալով որ եթէ և նորան այնտեղ չգտնեմ, գուցէ տեղեկութիւններ կստանամ, որոնք իհարկէ անօգուտ չեն լինի: Իսկոյն Մարտինից խնդրեցի ինձ պատմել նորա տան ուր լինելը և ինչ դիրք ունենալը: յետոյ նորան միայնակ թողնելով արագութեամբ ցած իջայ, և առաջուց պատրաստված ձիու վերայ նստելով սրընթաց գնացի ցոյց տուած ուղղութեամբ:

Իմ արագընթաց ձին շուտով հասցրեց ինձ այն տների մօտ, ուր ճանաչեցի ինձ առաջուց նկարագրված եղեւնագործի բնակարանը: Չիուցս իջնելով, ձիս կապեցի տանտակէ պատնէշից և մօտեցայ դրանը, կամեցայ դուռը բանալ, բայց փակ էր: Բարցրացրի դուռիս, պատուհանից ևս նայել չկարողացայ. պատուհանները փակված էին և փեղկերն ևս դրված էին: Փոքրիկ տունը անբնակ էր երևում, և ես համոզվեցայ, որ նորանում մարդ չկար: սակայն ես բոլոր ոյժովս սկսեցի դուռը ծեծել, կարծես կամենումէի նորան ջարդել:

Իմ հանած ձայները և աղաղակները անհանգստացրին վերջապէս նորա հարեաններին, երկու, երեք հոգի մօտեցան ինձ:

— Այս Ուելիւամ Մաէսօնի տունը չէ՞, հարցրի մի ծերունուց, որը ամենից խելացի էր թուում:

— Այո, պարոն, բայց նա այժմ այստեղ չէ, նա գնաց, պատասխանեց ծերունին մի փոքր մտածելուց յետոյ:

— Ո՞ւր գնաց, վաղ՞ուց և գնացածը:

— Է՞հ — ասաց ծերունին երկար մտածելուց յետոյ — կէս ժամ կլինի:

— Ո՞ր ճանապարհով գնաց:

Ծերունին առաջվանից աւելի մտածութեան մէջ ընկաւ, նորա դանդաղութիւնը ինձ կատաղեցնումէր. նա շուրջը նայելուց յետոյ ինձ կայաւորանի կողմը ցոյց տուաւ, ես արդէն ձիուս վերայ էի և պիտի գնայի, երբ նոցանից մինը ասաց.

— Կարծեմ իւր կրթութիւնը անելու գնացած պիտի լինի:

— Կրթութիւն: Ի՞նչ կրթութիւն — հարցրի ես:

— Ի հարկէ յօժարակամ զինւորների հրաձգութեանը:

— Մի՞թէ նա զինւոր է, — բացագանչեցի ես:

— Այո, ահա մեր հոգեւոր հովիւը պատուէր է տալիս, որ ամենայն ոք իւր պարտքը կատարէ . . .

Ես այլ ևս նորան չէի լսում, այլ սկսեցի արագութեամբ գէպի կայարանը շտապել: Այժմ բոլորը հասկացայ. նոյն միջոցին, երբ ես նորան կորցրի, նա մտած է իւր տունը, և կարծելով թէ շորի փոփոխութիւնը իւրեան

կազատէ, պատրաստ շոր ունենալով՝ կամաւոր զինւոր է դարձել:

— Ո՞վ է արդեօք յիշում այն զինւորին, որ հազիւ հազ երկաթուղու գնացքին հասաւ . . .

Սա էր իմ առաջին հարցը ինձ պատահող մարդին: Սա պահապանն էր, որը ինձ իսկոյն կայարանի դանձապահի մօտ տարաւ: Մի և նոյն հարցը առաջարկեցի նորան ևս և հաստատ պատասխան ստացայ: Նորա ուշադրութիւնը դարձած էր առանձնապէս այդ մարդի վերայ, որովհետեւ մեքենայի գնալուց առաջ վերջին վայրկեանին նշանաւոր գումար ներկայացնելով, մնացորդ էր պահանջում:

— Տոմսակը դէպի ո՞ր կողմ գնալու առաւ, — հարցրի ես:

— Բրիստօլ գնալու — պատասխանեց նա:

— Այն մարդը մարդասպան է և նորան հարկաւոր է բռնել, ասացի ես: Հուտով Բաթ հեռագրեցէք: Հեռագիրը աւելի շուտ կերթայ քան թէ երկաթուղին, և նորան կարող են բռնել:

Ահա այս կերպով զարհուրելի գործը վերջացած էր: Մարդասպանին Բաթում բռնեցին, և խուզարկութենից յետոյ նորա մօտ դտան, բացի ծախսած գումարից 100 ֆունտ ստերլինգ: Ամեն կողմից ապացոյցները ակներև էին, խեղճ միստեր Իրվինի դին գտան անտառում: Ճանապարհը ես ինքս ցոյց տուի: Յետոյ լճի ափը գնացի թիթեռնիկների ցանցիկը դտնելու: Գաւազանի մի ծայրը ջրից դուրս էր ցցվել, իսկ միւս ծայրը երկաթէ օղակով լինելով ջրի մէջ էր ընկղմած:

Ահաների պակասութիւն չկար: Իմ նորա դէմ վկայութիւնը անվիճելի էր: Հատ փորձեր եղան իմ ասածս հերքելու և ապացուցանելու, որ իբրև թէ ես կարող էի սխալվել, և թէ անկարելի է որ հեռադիտակով այնքան հեռուից այդքան մանրամասնաբար դիտէի: Հատ ապակեգործեր կանչվեցան և շատ փորձեր արին: Ապացոյցներից ակներև եղաւ, որ ես կարող էի ամենայն բան տեսնել, ինչ որ իմ ցուցմունքով յայտնած էի: Եւ թէպէտ սորանից շատ վէճեր դուրս եկան և շատ լրացիրներ իւրեանց ձայներ բարձրացրին ապացուցանելով որ մի անգործ և դատարկաշրջիկ մարդի համար կարելի չէ մի անձն զո՛հ բերել, որը պարապութենից սկսումէ հեռադիտակով զանազան կողմեր նայել: Սակայն դատաւորները ամբաստանված Ուիլիամ Մաէսօնին դատապարտեցին կախաղան հանելու:

Ընթերցողներին հաճելի կլինի ի հարկէ իմանալ, որ խեղճ այրի կինը որը անմեղաբար այս զարհուրելի եղեռնագործութեան պատճառն էր եղած ստացաւ իւր 100 ֆունտ ստերլինգը թէպէտ ոչ Զէմս Իրվինի ձեռից:

(Թարգմ.)

Ճէմ. Դ. Դաս. աշ. Մ. Դ.

ԲԱԳՐԵՒԱՆԴՅԻ ՀԱՅԻ ՎԻՇՏ:

Ամեն օր նոր ցաւ, վիշտեր դառնագին
Տիրումեն Հայի սրտի խորքերին.

Յաճախ և անգուլթ հարուած տեղացաւ,
Գեռ կոտորվելուց Հայն չսպառեցաւ:

Մի՛թէ օտարն ինձ գուլթ կուենայ,

Երբ իմ եղբայրը մնումէ անզգայ:

Հալածվումեմ ես իմ բընիկ երկրից,

Թափվումէ անխնայ արիւնըս կուրծքից:

Չախորդ դէպքերի ձեռից տարագեմ

Օտար երկիրներ անյոյս շրջումեմ:

Իմ տուն, զաւակներս զոհ եղան մահին:

Ո՞վ կողորմի արգօք խեղճ Հային:

Եթէ մարդիկն են դէպ ինձ անարգար,

Գոնէ երկիրքը ինձ չզայրանար:

Սոված և մաշված այս և այն դոնում

Ուտելու հացի փշշրանք եմ պըտոում:

.

Երբ Հայը Հային հարուած դառնագին

Տալիս է անխնայ, չէ նայում խղճին,

Երբ անտեղեակ է և կեղծաւորին:

Մեղադիր կլինիս սոսկ լեռնականին:

Ճանաչիր կանխաւ ճիշտ բուն աղբիւրը

Հետազօտիր լաւ քո բոլոր տունը:

Տես թէ Հային ինչ ձրգեց անգունդը: —

Ի՞նչի չենք տեսնում մեր թերութիւնը:

Բաւ է, ով Հայեր, բաւ է այս շափը:

Ուխտենք նորոգել մեր թշուառ կեանքը:

Անըզգայութիւն և վատթարութիւն:

Արմատից կխէ անտէր Հայի տուն:

Չար կամք, չար լեզու հանենք մեր սրտից:

Միանալք, եղբայր, յետոյ երկնքից:

Միութեան Հայրը կդառնայ առ մեզ:

Կտայ մահի տեղ կեանքի ասպարէզ:

ՃԵՖ. Դ. Կառ. աշ. Ն. Պ.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.

Այս անգամ «Արարատի» ընթերցողները փետրվարի և մարտի տետրակը միացած պիտի ստանան: Բացի ուշացած ժամանակը շահելուց, սա մեզ միջոց տուաւ յօգուածներն աւելի հարստացնելու, որոնց ընտրութեան մասին, կյուսանք ընթերցողները գոհ պիտի լինին:

Փետրվար ամսի 19-ին Ն. Կ. Մ. Ալէքսանդր Բի քսանէհնգամեակը

Վեհ. Կաթողիկոսի տնօրէնութեամբ, փառաւոր Հանդեսով տօնվեցաւ Մայր Աթոռիս մէջ. Մեծահանգէս պատարագից յետոյ (պատարագիչը Եպիսկոպոս էր) բոլոր միաբանական ուխտը փառաւոր մաղթանք մատուցելու և բարեբաղդ օրեր հայցելով Աստուծոց մարդասէր Ազատարար — Կայսեր, Գ. Ճեմարանի մէջ վայելուչ կերպով բացատրվեցան աշակերտներին նոյն տօնը և միանգամայն Մեծ Կայսր Ալէքսանդր Բի թաղաւորութեան նշանաւորութիւնը Ռուսիայի բարոյական և մտաւորական կեանքի համար. Իսկ երեկոյեան Ս. Էջմիածնի վանքը և Ճեմարանի առաջքը ճրագաւառ էր, թէև անձրևը վերայ հասաւ:

* *

Վեհափառ Հայրապետը ցանկացած է միշտ, որ ժողովուրդն ամեն տեղ ամենայն յարմար դէպքում հոգեւորապէս մխիթարվի քարոզով: Արդարև Աստուծու բան քարոզելն հոգեւոր հովիւների անշուշտ պարտականութիւնն է. Դեռ հին կտակարանում Տէրը հոգեւոր հովիւներին Խառլէի պահապաններ (դէս) կոչէր, որոնք պարտաւոր էին յայտնել ժողովուրդին Նորա սուրբ կամքը, խիստ պատասխանատուութեամբ այս պարտքը չկատարելու համար (Եղ. Յ. 17): Նոր օրէնքում Յիսուսը պատուիրեց իւր առաքեալներին և ի դէմս նոցա եկեղեցու բոլոր հովիւներին իբրև առաքելական սպասաւորութեան յաջորդներին — ուսուցանել մարդիկներին ճշմարիտ հաւատը և Նորա պատուիրանները այնպէս, ինչպէս որ Նա Ինքն աւանդեց այս փրկարար վարդապետութիւնը. դնացէք, ուսուցէք բոլոր հեթանոսներին, ուսուցէք նոցա պահել բոլորն ինչ որ պատուիրեցի ձեզ (Մատթ. ԻԸ. 23): Առաքեալները կատարեցին այս պարտքը, նոցանից յետոյ եկեղեցու վարդապետները կատարեցին նոյնը, իւրեանց բոլոր կեանքը և գործունէութիւնը քարոզութեան նուիրելով: Սուրբ եկեղեցին ևս առանձին ժողովական կանոններով պարտք դրած է հոգեւորականների վերայ սովորեցնելու, Ուրեմն Աստուածային պատուիրանները, առաքեալների և եկեղեցու սուրբ վարդապետների օրինակը և վարդապետութիւնը և եկեղեցական կանոնները կպարտաւորեցնեն իւրաքանչիւր հոգեւոր հովիւն ջերմեռանդօրէն և առանց ծուլութեան սերմանել ժողովուրդի մէջ Աստուծու բանը, Քարոզի զխաւոր խնդիրը ժողովրդի բարոյականութիւն փորոզել և բարւոքելն է: Քարոզը կարող է այն ժամանակ միայն կենսական, հասարակական նշանակութիւն ունենալ, նախ — եթէ քարոզը յարմարեցրած է ժողովրդի հասկացողութեանը, դիւրիմաց է, պարզ է, և երկրորդ — եթէ իւր բովանդակութիւնը կեանքի խնդիրներին կը վերաբերվի, բարոյական ճշմարտութիւններ կ'այայտնէ ժողովրդական կեանքի վերաբերմամբ:

Քարոզի այս կենսական նշանակութիւնը քաջ ճանաչելով, Վեհ. Հայրապետը կցանկար և կ'մխիթարվէր հոգով, եթէ Հայաստանի եկեղեցու վարդապետներն ամեն տեղ իւրեանց այս կարեւոր և նուիրական պարտքը իւրովսանն կատարելու մասին անփոյթ չմնային, ինչպէս և երբեմն կ'կատարէին և այժմ կ'կատարեն ամեն աշխարհում: Բայց որովհետև այս կող-

մերը միջոցները պահասել են այս օգտուէտ ցանկութիւնն ի կատար ածելու շարունակ, ուստի ամեն տարի իւր գահակալութենից ի վեր ինքն կրարհաճէր նշանակել քարոզիչներ գոնէ մեծ պահքին Մայր Աթոռի տաճարում կիւրակէ օրերը երեկոյեան ժամերգութեանը, և Վաղարշապատ դիւղում առաւօտեան ժամերգութեանը, նոյնպէս և մերձակայ շրջակայքում: Այս տարի Վեհափառ Տէրը հետեւեալ անձներին նշանակեց քարոզիչ:

Ս. Էջմիածնի տաճարում. Անդրէաս Արքեպիսկոպոս—Ա. կիւր. մարտի 9: Սերովբէ Եպիսկոպոս—Անառակի կիւր. մարտի 16: Մեսրովբ Եպիսկոպոս—Տնտեսի կիւր. մարտի 23: Գեորգ Եպիսկոպոս—Դատարի կիւր. մարտի 30: Ներսէս Եպիսկոպոս—Դալստեան կիւր. ապրիլի 6: Խորէն Վրդպ. Ստեփանէ—Ծաղկաղարդի կիւր. ապրիլի 13:

Վաղարշապատի եկեղեցում. Բարդուղիմէոս Վրդպ.—Ա. կիւր.: Մամբրէ Վրդպ.—Անառակի կիւր.: Բարդուղիմէոս Վրդպ. Տնտեսի կիւր.: Ղևոնդ Վրդպ.—Դատաւորի կիւր.: Գարեգին Վրդպ.—Գալստեան կիւր.: Աստուածատուր Վրդպ.—Ծաղկաղարդին:

Իսկ շրջակայ դիւղերում նշանակվեցան. Հմայեակ Վրդպ.—Աշտարակի և մերձակայ դիւղերի, Թալինի և Ապարանի կողմերը, Եղիշէ Վրդպ. Ամատունի—Էջմիածնի մերձակայ Սուրմալուի Սարգարապատի և Կողբի կողմերը:

* * *

Փետրվարի 28ին շատ վայելուչ կերպով տօնվեցաւ Մ. Աթոռում Ս. Վարդանանքների տօնը, Վեհ. Հայրապետի տնօրէնութեամբ ս. պատարագից յետոյ բոլոր միաբանական ուխտը հոգեհանդիստ կատարեց, Իսկ ձեմարանում նոյն օր երեկոյեան գրականական—համերգական երեկոյ սահմանված էր: Դեռ ճաշին, որին ներկայ էին եկած ուսուցիչները, աշակերտներ և ուսուցիչներ ծառախօսեցին, ոմանք գրաւոր և ոմանք բերանացի: Առանձին ուշադրութիւն գրաւեց աշակերտ Վ. Վ. ք, որը բաւական երկար սիրուն կերպով ատենախօսեց, մեկնելով Վարդանանքների նշանակութիւնը և Հայերի ներկայ հանգամանքները Հայաստանի եկեղեցու նկատմամբ: Ճաշից յետոյ վեց ժամին սկսվեցաւ երեկոյեան հանգեսը ձեմարանի դահլիճում, ուր ժողոված էին բոլոր աշակերտները: Քաղցր էր տեսնել ինչպէս, յառաջագոյն կազմած պրօգրամի համաձայն, մին միւսից յետոյ կրարձրանային ամբիօն եռանդով և բարի ցանկութեամբ լի երիտասարդներն, իւրեանց յօրինած թերթերը դողդոջուն ձեռին, իւրեանց սրտաբուլիս քաղցածքին մասնակից անելու ընկերներին, վայելելով վերջը նոցա եռանդուն ծափահարութիւններ: Գրուածների նիւթը Վարդանանքների նահատակութիւնն և ազգային ծառայութիւնն էր: Հարկաւ պակաս չէին տօնին յարմար ընթերցուածներ ազգային հեղինակներից. Եղիշէից, Ալիշանեանից, Պատկանեանից ևայլն: Գեղեցիկ աղաւորութեամբ 8¹/₂ ժամին իջան ամենքը Հանդիսարանից, անկեղծ և սրտաբուլիս գոհունակութիւններ և կեցցէներ ուղղելուց յետոյ Վեհափառ Հայրապետին, որ բուն Հեղինակ

էր ի հարկէ և սոյն աղգասիրական զգացմունքն արտայայտելու ճոխ խնջոյքին :

* *

Աւրախուլութեամբ կըացնենք վերջին տետրակում հրատարակված տեղեկութիւնը Էջմիածնում եղած հանդանակութեան վերաբերմամբ յօգուտ Վանի սովածնների ճեմարանի ուսուցիչ մեծ. Պ. Կ. Կոստանեանի հետ գործակից եղած է մեծ. Պ. Ստեփան Սամուէլեանը, հանդանակութեանը մասնակցած է Մ. Աթոռիս միաբանութիւնն ևս :

* *

Կարգացինք Թիֆլիսում հիմնված «Հայերէն գրքերի հրատարակութեան կանոնադրութիւնը», և բոլոր սրտով մխիթարվցանք: Խմբագրութիւնս կշնորհաւորէ հայկական հասարակութեանն այս օգտաւէտ և կարեւոր հաստատութիւնը և կրարեմաղթէ գործին ամենայն յառաջադիմութիւն, հարկաւ գործօնները լուսաւորված և զարգացած երիտասարդներ պիտի լինին, ուստի կասկած չկայ, որ հրատարակելի գրքերի ընտրութիւնը հաւանելի պիտի լինի առհասարակ: Կմնայ գործածելի լեզուի մասին մտածել և ցանկալ, որ լինի միաձև մաքուր և կանոնաւոր աշխարհաբար, մանաւանդ որ հրատարակելի գրքերը երևի, գոնէ սկզբում, զպրօցական գրքեր պիտի լինին, ուստի հայագն աշակերտները նոյն գրքերից մասամբ կանոնաւոր լեզու ևս պիտի սովորեն: Մեր հեղինակների գործածված ոճերն ընդհանրապէս շատ խառնախփթոր են, որովհետեւ մեր գրողներն ուշք չեն դարձնում ոչ լեզուի մաքրութեան, ոչ հոլովմունքին, ոչ խոնարհմունքին և ոչ բառերի դասաւորութեանը: Լեզուն ժողովրդական կենդանի ոգի պիտի ունենայ, բայց ժողովրդական ոգի ասելով պէտք չէ միայն անդրադէտ ամբոխի ոճեր, վարձուածներ կամ բառեր հասկանալ: Ոչ մի ազգի մէջ անգրագէտ ամբոխի լեզուն գրականական լեզու չէ դարձել նոյն ձևով, ինչպէս որ նա դուրս կգայ ամբոխի բերանից, Եւ շատ հաւանական է, ամբոխն երբեք կարօտութիւն չունի յայտնելու այն մտքերը, որոնք կարեւոր չեն նորա օրական պիտոյքին, ուստի գրականական կամ գիտութեան լեզու տարբեր է միշտ և ամեն տեղ հասարակ ժողովրդի գործածված լեզուից, որովհետեւ միայն ամբոխը չէ կարող ժողովուրդ կամ հասարակութիւն կազմել, և միայն նորա համար չէ մշակվում գրականութիւնը: Ժողովրդական կամ դաւառական բարբառները պիտի մնան նպաստ գրականական լեզուի համար, ինչպէս որ գրաբառ լեզուն է և պիտի լինի միշտ մեր նոր լեզուի բուն աղբիւր: Նոր լեզուի մշակութեան վերաբերմամբ մեր առաջ արդէն կայ խմաստուն աղբիւրի փորձված հարթված ճանապարհը և մենք ղնալով նոյն ճանապարհով առանց ծուռ կողմի սայթաքելու, չպիտի մոլորվինք և մեր լեզուի վերաբերմամբ թող չկատարվին բանաստեղծի այս խօսքերը.

« A quoi servent, grand Dieu, les tableaux que l'histoire
Déroule sous ses doctes mains,
Et les graves leçons que d'une page noire

Elle tire pour les humains,
Si les mêmes excès et les mêmes misères
Reparaissent dans tous les temps,
Et si tous les temps les exemples des pères
Sont imités par les enfants ? »

(Ի՞նչի են պէտք, որ մեծ Աստուած, այն պատկերները, որ պատմութիւնը կ'պարգէ իւր հմուտ ձեռներով և այն ծանրաբարոյ դասերը, որ մի սեաւ երեսից կ'հետեւեցնէ նա մարդիկներին համար, եթէ նոյն ծայրայեղութիւններն և նոյն թշուառութիւններն առաջ կ'դան ամեն ժամանակներում և եթէ ամեն ժամանակներում հայրերի օրինակներին պիտի հետեւին որդիները):

Ասիւրները յուսալ, որ « Թիֆլիսի հայերէն գրքերի հրատարակութեան ընկերութիւնը » մեր նոր լեզուի հանգամանքներն աչքի առաջ պիտի ունենայ միշտ և հրատարակելի հեղինակութիւնների լեզուին կարեւոր բազմազգումանի ուշք պիտի դարձնէ: Մենք պիտի վերագոռնանք այս խնդրին ամեն անգամ, երբ ընկերութեան հրատարակութիւնները տեսնելու ենք:

* *

Ասորացիներ մեծ. պ. Աստակ Պապաջանեանի խմբագրութեամբ Երևանում հրատարակվող « Պսակ » լրագրի առաջին №-ը, Սշնորհաւորներ մեր նոր պաշտօնակցին իւր նոր աստարեզը և կրարիմաղթները յաջողութիւն, Խմբագրութիւնն յանձն առնել կնշանակէ ճշմարտութեան և ազգի բարեկամ դառնալ հրապարակաւ: Բնասի հոգով և սրտով Ֆիտրենք մի խմբագրող աւելացած տեսնել աղգային գործօնների մէջ: Խմբագրօղի պաշտօնը շատ ծանր պաշտօն է, որ կարող է մարդին փառաւորել կամ առակել: Ի՞նչ է խմբագրօղի պաշտօնը, Խօսել միշտ հասարակութեան հետ, հաղորդել նորան իւր կարծիքները, իւր գովեստը, իւր յանդիմանութիւնը, պաշտպանել թոյլներին, ստորացնել հպարտներին, բարձրացնել և մխիթարել հալածվածներին և ճնշվածներին, հրատարակել երկչոտ և անյայտ տաղանդներ, ցոյց տալ նոցա փառքի և յաջողութեան ճանապարհը, բաժանել անմահութեան և ժողովրդականութեան պսակնիր, տեսնել մարդկային ինքնասիրութեան, Դախանձի և ցածահոգութեան մանրուքը և խայտառակել նոցա, քաջայիւրիլ անկեղծ և ջերմեռանդ աշխատաւորներին, ամենքից առաջ իմանալ նոր լուրեր և տեղեկութիւններ, լինել ամեն տեղ և ամեն բան տեսնել, լայն և արձակ դուռը բանալ ամեն նոր խելացի մտքերի և գործի առաջ, բոլոր յայտնագործօղիների հաւատարիմ գործակալ լինել և օգնել նոցա իւր գրչով, որ բազմութիւնը ճանաչէ նոցա գիւտը, նկարագրել մեռած մարդիկների կեանքը և առաջ բերել մոռացված արժանաւորութիւնները, վերջապէս ունկնդիր լինել ազգի ձայնին: Սա, ի հարկէ գեղեցիկ և օգտաւէտ գործ է, ազնիւ և զրաւօղ աշխատութիւն է: Արդարեւ ի՞նչ գործ կարող է առաւել զրաւօղ լինել քան թէ առաջնորդել եղբայրներին արդարութեան, լոյսի և ճշմարտութեան ճանապարհի մէջ: Խմբագ-

բութեան միակ կանոնն է. ասել ճշմարտութիւն, ոչինչ աւելի քան թէ ճշմարտութիւն, ամենայն ճշմարտութիւն, Կսիրեմ յիշել իմաստունի մի խօսքը՝ որ ասած է թէ լաւ խմբագրող լինելու համար պէտքէ ունենալ շան երես, շան հոտառութիւն, շան անամօթութիւն, շան քաջութիւն և շան հաւատարմութիւն: Շան երեսը ունենալու է խաբերայ և ցածահոգի մարդիկներին վախեցնելու, շան հոտառութիւնը — նոցա հնուից զգալու, շան անամօթութիւնը — նոցա յետեից հաշելու առանց ուշք դարձնելու նոցա սպառնալիքներին, շատ քաջութիւնը — նոցա վզին կախ ընկնելու, շան հաւատարմութիւնը — գնալու, կանգնելու և վերադառնալու ճշմարտութեան առաջին կանչով: Ստութեան և եսականութեան դարը անցել է, մնացել է տեղը միայն ճշմարտութեան և անձնանուիրութեան համար: Ով չէ հասկանում այս, նա անմիտ է. նա չէ գնում՝ դէպի փառք, այլ դէպի խայտառակութիւն, ճշմարտութիւնը և անձնանուիրութիւնը միայն կարող են առաջնորդել մեզ դէպի փրկութիւն և կեանք:

Կսիրենք հաւատալ, որ մեծ. պ. Պապաջանեանը հոգով և ճշմարտութեամբ պիտի կատարէ իւր նուիրական և վսեմ պաշտօնը:

* * *

Խորէն Արքայպետ Ստեփանէի Սինօղին մատուցած յայտարարութիւնը Թիֆլիսում ժողոված նուիրատուութեան մասին հետեւեալն է:

«Ընկալեալ զարտուէր հրամանի ի Աւհափառ Տեառնէս դնալ ի Թիֆլիս վասն հանգանակելոյ զօժանդակութիւն ի նպաստ շինութեան ննջարանի Գէորգեան Ճեմարանի սրբոյ Էջմիածնի, մեկնեցայ աստի ի 6 դէկտ. անցեալ ամի և հասեալ ի տեղին դուն գործեցի ի կատար ածել զստանձնեալն ինձ պաշտօն: Ողորմածն Աստուած զյետինս ի սպասաւորս բեմին Մայր Աթոռոյս մշակ առանց ամօթոյ տառջի մեծի և աղղաշէն Հայրապետիս առնել զիս բարեհաճեցաւ և ընդ պատուական Անդամոց Մանափողովոյն որբ են. Անտօն Արղանեան, Յովհաննէս 2-ի թախեան, Ադէքսանդր Մանթաշեան և Արգար Յովհաննէսեանի աշխատեալ հանգանակեցար, յընթացս աւուրց քառասնից և երկուց, զպատրաստ դումար դասն հալար էրէ՛ք հալար ուսուցանել ինն բոլոր (10.389), ոչ հայեցեալ ի բաղմամբիւ և ի բաղմատեակ խափանառիլծս: Ի գումարէս յայմանէ Սինօղի ստացեալ է արդէն ի ձեռն արքունի սուրհանգակի զհինգ հազար (5000) բոլրիս: Զմի տոմսակ (սէրի 8014, № 34) երկրորդ ներքին փոխառութեան ընծայեալ յօգուտ Ճեմարանի ի Յարութիւնէ Քարտաշեան, արժողութեամբ 237 բոլրեաց, պատիւ ունիմ ընդ այսմ առաջի առնել: 392 բոլրի հատուցի ի զին պիտոյից Ճեմարանի ըստ ցուցակի տուելոյ ինձ ի վարչութենէ Ճեմարանի, զորս ստացեալ ի ծախսարարացն Մայր Աթոռոյս պատիւ ունիմ ընդ այսմ ներկայացուցանել Սինօղի 4452 բոլրի 29 կպլ. թողի առ մեծ. պ. Յովհաննէս 2-ի թախեան, որպէս նշանակեաց նա ինքն ստորադրութեամբ իւրով ի մատենիս ի զին զանազան պարագայից վասն շինութեան ննջարանին, ըստ ցուցակի տուելոյ ինձ հրամանաւ Աւհափառ Հայրապետիս, զորս ունի գնել և

յդէլ ի Մայր Աթոռն ի ժաման, — որոց ամենից բովանդակն լինի տասն հազար ութսուն մի բուրլի (10,081) և մնացեալ 308 բուրլի վճարեալ են զանազան ծախք իմ: Ի 27 յունվար ամսոյն ներկայ տարւոյս ժամանեալ ի սուրբ Էջմիածին ստացայ զերկու հարիւր բուրլիս, զորս առաքեալ էր պատուական Հայադն ոմն ի Պետերբուրգայ, որ բացակայ էր ի լինելն իմ՝ անդ և թողեալ էի նմա զնամակ յորդորանաց մի՝ անմասն մնալ ի գործ ազգաշինութեան ձեռնարկելոյ ի Ահհափառ Հայրապետէն: Ընդ այսմ՝ մատուցանել Սինոդիդ պատիւ ունիմ և զվերոյիշեալ երկու հարիւր բուրլիս, որով ընդ հանդանակեալ ի Ռուսիայ գումարի 9564 բուրլեաց բովանդակն լինի 9764 բուրլի: Իսկ հանդանակութիւնն վասն շապկաց ժամերգու աշակերտաց Մայր Աթոռոյս թէ ի Մօսկվայ և թէ ի Վոլկաս աստ, առ ի կատարել զգեղեցիկ ցանկութիւն Ահհափառ Հայրապետիս, որ նախանձախնդիր է եկեղեցական բարեգործութեան, շարունակի տակաւին, զոր և աշխատակցութեամբ հայրենասէր Յակովբ աւագ քահանային Սուրենեան, որ ի Մօսկվայ, ունիմ հասուցանել ցհազար բուրլիս կարևորս վասն շապկաց, որք լինելոց են յիսուն, ըստ հաճոյից կամաց Նորին Աստուածաբնալ Օծութեան: Առ այս նպատակ նուիրեալ է մեծ տիկին Բարբարէ Աքիմեան, որ ի Մօսկվայ, զհարիւր բուրլի, առ նոյն նպատակ հանդանակեալ է, ըստ խնդրանաց իմոց, ի Սդնախ քաղաքի բարեսէր զործակալ տեղւոյն արժ. Ստեփանոս քահանայ Տէր Ստեփանոսեան զհարիւր բուրլիս, վասն նոյն նպատակի ընկալայ զհանդանակեալն, ըստ խնդրանաց իմոց, ի Թէլաւ քաղաքի ի ձեռն բարեսէր արժանապատիւ զործակալի տեղւոյն Գէորգ աքահանայի Տէր Սարգսեան օգնականութեամբ քահանայից քաղաքին, զհարիւր երեսուն վեց բուրլիս, և ըն:

* * *

Ահհափառ Վաթողիկոսը բարեհաճեց փետրվար և մարտ ամիսներում հետեւեալ Կոնդակներ շնորհել:

Կոնդակ առ Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի առաջնորդ, որով ուրախութիւն կ'յայտեն նորա ողջամբ վերադարձի համար Հնդկաստանից իւր առաջնորդութեան կեդրոնը: Փետրվարի 10, № 70:

Կոնդակ ներսէս Արքեպիսկոպոսին, Կ. Պօլսի Պատրիարքին, նորա խնդրին և գրութեան պատասխան, որով կ'հաղորդէ իւր թոյլատրութիւնն Երուսաղէմի միաբան Երեմիա Եպիսկոպոսին նպատակաւորութեան շրջելու համար, Ս. Յակոբի վանքի պարտքերը վճարելու, և կ'յայտեն այս կողմերում եղած սովը և իւր խնդակցութիւնը Քուրքիայի Հայերի Երեսփոխանական ժողովի ջանաբու մասին յիշեալ վանքի կառավարութիւնը բարեութեամբ համար Ասլանեան Ստեփան փաշայի ձեռով: Փետրվարի 10, № 71:

Կոնդակ Ստեփան փաշային, նորա գրութեան և խնդրին պատասխան, վերջիշված գործի մասին: Փետրվարի 10, № 72:

Կոնդակ Եսայի Արքեպիսկոպոսին, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեան վանքի Պատրիարքին, որով կ'հաղորդէ թէ նորա խնդրի համաձայն անօրի:

նաժ է և թողլատրած է Երեմիա Եպիսկոպոսին գնալ նուիրահաւաքութեան Ռուսիայի այն վիճակները, ուր գնացած չէր առաջին նուագին, Փետրվարի 10, № 73:

Կոնդակ Սէրվիչէն էֆէնտի բժշկապետին Կ. Պօլսում, նորա գրութեան պատասխան, օրով կհաղորդէ թողլատրելը Երեմիա Եպիսկոպոսին նպատահաւաքութեան գնալու, Փետրվարի 10, № 74:

Կոնդակ օրհնութեան յանուն և ի պատասխանի գրութեան Եղիա Եպիսկոպոսի, Կեսարիայի առաջնորդին և վիճակի ազգային վարչութեանը, Փետրվարի 11, № 75:

Կոնդակ օրհնութեան յանուն և ի պատասխանի գրութեան Ավստրո-Հոնգարական փոխ-Տիեզերական Երուսաղէմում և Յուդպէում, Պասկալ Յակ. Մուրատեանին, Փետրվարի 11, № 76:

Կոնդակ Յովհաննէս Վարդապետ Գրիգորեանին Վառնայի առաջնորդական տեղապահին, օրով իրաւունք կընորհէ նորան ականակուռ խաչ կրելու կուրծքին, տեղական ժողովուրդի խնդրանքը կատարելով, Փետր. 11, № 77:

Կոնդակ օրհնութեան և խրախուսանքի, յանուն և ի պատասխանի գրութեան Պօղոս վարդապետ Խօլտամեանին, Պատրիարքական փոխանորդին Կ. Պօլսում, Փետրվարի 11, № 78:

Կոնդակ օրհնութեան Յովսէփ ա. ք. Բուռնիաթեանին Աստրախանում և Պ. Գէորգ Սայգոնեանին Ղզլարեցուն, սորա կողմից տարեկան տասն մանէկ նուիրելու համար Յովսէփ ա. քահանայի ձեռով յօգուտ Գ. Ճեմարանի, Փետրվարի 15, № 87:

Կոնդակ օրհնութեան յանուն և ի պատասխանի գրութեան և խնդրանքի Ներսէս Արքեպիսկոպոսին, Կ. Պօլսի Պատրիարքին նորա աշխատութեան համար սովաւանքի Կեդրոնական Մասնաժողովին հետ Վասպուրական աշխարհի և Ալաշիերտի սովատանջ Հայերի վշտերը թեթեւացնելու և կհաղորդէ թէ կանխաւ տնօրինած է Սինօդի ձեռով նպաստներ հաւաքել Աստրախանի, Թիֆլիսի և Նոր-Նախիջևանի և ուրիշ թեմական ատեանների միջոցով յիշված վիճակների Հայերից սովատանջներին օգնելու համար և կյաւելացնէ Երևանի, Գանձակի և Արցախի վիճակների սովը և թանկութիւնը, Փետրվարի 15, № 88:

Կոնդակ օրհնութեան և խրախուսանքի, նորա գրութեան և խնդրի պատասխան, Կ. Պօլսի Կեդրոնական Մասնաժողովին Վասպուրականի և Ալաշիերտի սովատանջներին օգնելու համար, և կհաղորդէ որ պատուիրած է Թիֆլիսի թեմական ատեանին հետգհետե ուղարկել Մասնաժողովին, Կիւլպէնկեան վաճառականների միջոցով հաւաքված նպաստները Թիֆլիսից, Մասնաժողովին անդամներն են, որոնց և ուղղվեցաւ Կոնդակը. Սերովբէ Կիւլպէնկեան, Աբէլ Կիւլպէնկեան, Արիկ Ունձեան, Պօղոս Շաշեան, Սահակ Ղաղարոսեան, Գարրիէլ Նորատունկեան, Գրիգոր Նիկողիմոսեան և Գառնիկ Յովակիմեան, Փետրվարի 15, № 89:

Կոնդակ օրհնութեան և շնորհակալութեան Կալկաթացի Աղէքսանդր Յ.

Արգարեանին, մի արծաթեայ կորագլուխ, տեղ տեղ ոսկեղօծ գաւազան նուիրելուն համար ի վայելիս Հայրապետի և յանուն Մայր Աթոռիս ի յիշատակ իւր հանգուցեալ ծնողներին, Փետրվարի 18, № 90:

Կոնդակ օրհնութեան Պուշեոցի Յարութիւն Մեկքումեանին Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս Ծ. նուիրակին հիւրասիրելուն համար Հնդկաստանից իւր վիճակի կեղծօնը նոր Զուղայ վերադառնալու ժամանակ, Փետրվարի 15, № 91:

Կոնդակ օրհնութեան Բէնտէր—Պուշեոցի Արշամ և Տիգրան Մեկքումեաններին, վերդիշված իմաստով, Փետրվարի 15, № 92:

Կոնդակ օրհնութեան և խրատեսանքի, նորա գրութեան պատասխան, Հմայեակ Արզրպետ Դիմաքսեանին, Երզնկայի վիճակի առաջնորդին, գիշերօթիկ դպրոց բանալու համար իւր վիճակի Ս. Ներսէսի մենաստանում և դպրոցների արդիւնաւորութեան և հայազն մանուկների դաստիարակութեան հետապնդելուն համար, Փետրվարի 15, № 93:

Կոնդակ Բեսարարիայի և Շամախու վիճակների ժողովուրդին, որով կյորդորէ նոցա օժանդակ լինելու Երուսաղէմի Ս. Յակոբեան վանքի պարտքերը վճարելուն Երեմիայ Եպիսկոպոսի ձեռով, Փետրվարի 16, № 97:

Կոնդակ Երեմիա Եպիսկոպոսին, Երուսաղէմի Ս. Յակոբի վանքի միարանին, որով կշնորհէ նորան իրաւունք Եպիսկոպոսական պանագէ կրելու, Փետրվարի 18, № 101:

Կոնդակ Բագուի հոգեւոր դպրոցի նորընտիր հոգաբարձուներին, որով կհաստատէ Հոգաբարձութեան պաշտօնում Թադէոս ա. ք. Բուդաղեանին, Խաչատուր Անտօնեանին, Ամբակում Աւրմիշեանին, Ներսէս Սարուսեանին և Գրիգոր Թումայեանին, Փետրվարի 21, № 102:

Կոնդակ Զիթահանք գիւղի հոգեւոր դպրոցի նորընտիր հոգաբարձուներին, որով կհաստատէ հոգաբարձութեան պաշտօնում Գրիգոր ք. Յովհաննէսեանին, Մակար Դինոսեանին, Բարսեղ Թովմասեանին, Գալուստ Կոստանեանին և Գէորգ Աւագեանին, Փետրվարի 22, № 104:

Կոնդակ նոր Զուղայի, Թէհրանի և վիճակի բոլոր հայ ժողովուրդին, որով կյորդորէ նոցա իւրեանց առաջնորդ Գրիգորիս Արքեպիսկոպոսի աջակցութեամբ դործել յօգուտ եկեղեցու և իւրեանց դպրոցներին, Փետրվարի 25, № 108:

Կոնդակ Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոսին և Թիֆլիսի Ներսիսեան Աղգային Հոգեւոր դպրոցի Հոգաբարձութեան անդամներին, որով կհաստատէ Արշակ Նահապետեանին նոյն դպրոցի տեսչութեան պաշտօնում, Փետր. 27, № 119:

Կոնդակ օրհնութեան և նորա գրութեան պատասխան Գրիգորիս Արքեպիսկոպոսին, նոր Զուղայի և Հնդկաստանի առաջնորդին, որով կյայտենէ նորան իւր գահունակութիւնը նուիրելու համար մի արծաթապատ ճաշու Աւետարան Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարին, Մարտի 4, № 124:

Կոնդակ օրհնութեան Կարկաթայի եկեղեցւոյն Թովմաս Մեկքումեանին մի արծաթապատ ճաշու Աւետարան նուիրելուն համար Ս. Էջմիածնի Մայր

տաճարին ի յիշատակ իւր և իւր ամուսին Մարիամի, Մարտի 4, № 125:

Կոնդակ և նորա զրուծեան պատանխան Խորէն Արքեպիսկոպոսին, որով
է յորդորէ և կպատուիրէ նորան ջանալ մսիթարել Բուլգարիայի, Բուժա-
նիայի և Ալբանիո—Հոնգարիայի Հայերին և առաջնորդութեան ակթոռ հաս-
տատել, Մարտի 4, № 126:

Կոնդակ Կոմս Միքայէլ Լօրիս — Մելիքեանին, որով կշնորհաւորէ ծայ-
րադոյն յանձնաժողովի նախագահութեան նորընկալ պաշտօնը, Մարտի 4,
№ 128:

Կոնդակ մսիթարութեան Կարապետ Եղեանին իւր հանգուցեալ Եղիա-
բէթ մօր համար, Մարտի 6, № 129:

Կոնդակ Կ. Պօլսեցի Յակոբ Էֆէնտի Գաղէզեանին, որով կշնորհաւորէ
նորան Թուրքիայի կայսեր անձնական գանձի հաշուակալութեան նորընկալ
պաշտօնը և քաղաքական աստիճանը, Մարտի 6, № 130:

Կոնդակ յանձնարարական Ներսէս Արքեպիսկոպոսին, Կ. Պօլսի Պատ-
րիարքին Պետրոս Արքեպիսկոպոս Վեհապետեանի գնալու համար, Կ. Պօլսի,
Մարտի 6, № 131:

Գրութիւն Նովիկովին Թուրքիայի զրանը նորընտիր ուսական զեսպա-
նին, որով կշնորհաւորէ նորան նորա պաշտօնը, Մարտի 20, № 141:

* *

Գ. ՃԵՄԱՐԱՆԻ Ա. ԵՒ Բ. ԳԱՍԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ ԱԻԱՆԴԵԼԻ ԱՌԱՐ-
ԿԱՆԵՐԻ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐ:

Վեհ. Կաթողիկոսի հրամանով առանձին հրահանգով որոշվեցան և
հրատարակեցան Ճեմարանի աշակերտացուների կանոնները: Որովհետեւ
աշակերտներ կարօղ են մտնել քննութեամբ նոյնպէս Բ. և Գ. դասարան-
ները, ուստի կհրատարակենք ահա Ա. և Բ. դասարաններում աւանդելի
առարկաների ծրագիրը, որ Ճեմարանի աշակերտացուներն կարօղանան նոյն
չափով պատրաստվել իւրաքանչիւր դասարան մտնելու համար:

Որովհետեւ Գ. Ճեմարանի աշակերտներ կէսից աւելի Երևանի թեմից են,
և միւս վիճակների և Թիւրքիայի և Պարսկաստանի ուսման կարօտ հայ
պատանիներն զրկանք կարօղ են կրել սորանից, ուստի Ճեմարանի վար-
չութիւնը, Վեհ. Կաթողիկոսի հրամանով, տնօրինեց, որ 1880—1881
ուսումնարանական տարին Երևանի թեմից աշակերտներ չընդունվին, և
նոցա տեղ միւս թեմերից և Թիւրքիայից և Պարսկաստանից պահանջվեցան
30ից աւելի աշակերտացուներ տեղական առաջնորդների և թեմական վե-
րատեսուչների ընտրութեամբ, մինչև Վեհափառ Կաթողիկոսի առանձին
կարգադրութիւնը: Ուստի Երևանի թեմի բնակիչներն 1880—1881 տարի
իւրեանց զաւակներն Ճեմարանում ընդունելու համար խնդրատու չափ-
տի լինին:

Ա. դասարանում կաւանդվի. Կրօնից, Սրբազան պատմութիւն հին կա-
կարանից մինչև Բաբելոնի գերութիւնը, (Չեռնարկ Ամիր. Գալֆայանի):

գրութիւնը: (Չեռնարկ. Բաղդաստական աշխարհագրութիւն Պետերբուրգի Հայ ուսանողների աշխատասիրութիւն, Վաղարշապատում տպւած):

Ռուսական լեզուից. Ուղիղ և վարժ ընթերցանութիւն թարգմանութեամբ և պատմելով կարգացածը, գործնական վարժութիւն գրելում անգիր սովորել թեթեւ և հասկանալի ոտանաւորներ, առաջին մասն քերականութեան, ուղարկութիւն դարձնելով զխաւորապէս հոլովմունքին: Բայերի խոնարհումն մինչև անկանոն բայեր:

(Չեռնարկներ. Даръ Слова, Семенова և 1-ая ч. грамматики. Этимология. Иванова.)

Քրանսական լեզուից. Գլխաւոր կանոններ տառեր արասանելու և կապելու: Ընթերցանութեան և գրութեան վարժութիւն: Խմբական և առանձին ընթերցանութիւն: Քերականական տեղեկութիւններ. մասնիկ, մասնիկների փոփոխութիւն սեռով և թուով: Հոլովներ նախադրութիւններով: Որոշ մասնիկի միութիւն de և à նախադրութիւնների հետ (contraction) և ձայնաւոր տառերի զեղչումն (élision): Գոյական անուններ. յոգնական թուի կանոնաւոր կազմութիւն: Ածական անուններ. իգական սեռի և յոգնական թուի կանոնաւոր կազմութիւն:

Թուական անուններ. քանակական և զսական:

Դերանուններ. հական, ստացական, ցուցական և հարցական: Ինքնակայ և միաւորւած (գոյական և ածական):

Օժանդակ և կանոնաւոր բայերի խոնարհումն հաստատական ձևով սահմանափակում:

Ձանազան նախադասութիւնների բերանացի և գրաւոր թարգմանութիւններ ֆրանսերէնից հայերէն վերոյիշւած քերականական կանոնների համեմատ:

Նոյնպիսի նախադասութիւնների բերանացի և գրաւոր թարգմանութիւններ ռուսերէնից ֆրանսերէն միւլնոյն յարմարմամբ:

Բառերի և ոճերի անգիր սերտումն, Փոքրիկ ոտանաւորների անգիր սերտ, Ուղղագրութեան վարժմունք և օրինակումն գրքից:

Մարգոթի Չեռնարկով մինչև 55 § :

Հայաստանի արդի աշխարհագրութիւն, (Չեռնարկ * Տեղագիր Հայոց մեծաց, Ղ. Վ. Ալիշանեան, Վենետիկ):

1. Մակերեւոյթի նկարագիրը — ծովակներ, գետեր, լեռներ, բարձրաւանդակներ և դաշտեր:

2. Կլիմայի և բերքերի նկարագիրը — կենդանիներ, բոյսեր և հանքեր:

3. Բնակիչների նկարագիրը — նոցա քանակութիւնը, կրօնը, պարապմունքը և բարքը:

4. Հայաստանի բազմալեզուն մասերը Ա. Ռուս. Հայաստանի գաւառները:

1) Երևան, 2) Կարս, 3) Բաթում, 4) Տիֆլիս, 5) Բաքու, 6) Գանձակ և 7) Հուլիս:

- Բ) Օսմանեան Հայաստանի գաւառները. 1) Էրզրում 2) Խարբերդ 3) Տիարբէքիր 4) Մուշ 5) Քիւրդստան 6) Վան և 7) Բայազիտ Գ) Պարսկական Հայաստանի գաւառները. 1) Մակու և 2) Թաւրէզ:

Բնական պատմութենից. — Անողնաշար կենդանիների հատուածի յատկութիւնները. այդ հատուածին վերաբերեալ կենդանիների մարմինների կազմութեան և զանազան դործարանների գրութեան նկարագրութիւնը. Մասերի, դասերի և կարգերի ընդհանուր յատկութիւնները. Բոյսի սերմը, նորա մասերը և աճումը. Մօրֆօլօգիքական տեսութիւն բոյսի գլխաւոր դործարանների (արմատ, բուն, տերև, ծաղիկ և պտուղ). Բոյսի տարրական կազմութիւնը (վանդակներ, անօթներ և բուսական հիւսուածներ). — Բոյսի սնունդը և բազմանալը. (Չեռնարկներն են. կենդանաբանութեան համար Зоология Герда և Зоология Григорьева, իսկ բուսաբանութեան համար Начатки Ботаники Гукера):

Թուաբանութենից. հասարակ և տասնորդական կոտորակները ամբողջապէս. Պարզ և բարդ երկրորդական կանոն. Պարզ և բարդ տոկոսների կանոն. մուրհակների ղեղչման կանոն. Օղակապ կանոն. ընկերութեան կանոն. խառնուրդի կանոն, առանձին ուշադրութիւն դարձնելով փորձերի (պրոբներին) վերաբերեալ խնդիրներին:

(Դասադիրք Մարտիրոս Սիմէօնեանի. Խնդիրների գիրք. Եւտուշևսկու երկրորդ մասը.)

Հ Ր Ա Հ Ա Ն Գ

ՎԱՍՆ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՑ ՈՐԷ ԿԵՄԻՅԻՆ ՄՏԱՆԵՒ ԵՄԱՍՋԻՆ ԴԵՍԱՐՆ Ս. ԳԵՈՐԳԵԱՆ ԺԵՄԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԻԱԺՆԻ.

Ըստ հրամանի վեհափառ Հայրապետի ամենայն Հայոց վարչութիւն Գեորգեան ձեմարանի Սրբոյ Էջմիածնի սահմանեաց գիտելեալ կանոնս:

Ա. Ընտրութիւն աշակերտաց լիցի ընդ ձեռն Առաջնորդաց կամ Առաջնորդական փոխանորդաց խորհրդակցութեամբ ընդ Թեմական Տեսչաց, որք պարտին ի ժամ ընտրութեանն յուշ ածել թէ հիմնական նպատակ ձեմարանի է պատրաստել ուսուցիչս ի պէտս Հայկական դպրոցաց եւ հոգեւորականս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:

Բ Յայտարարութիւնք Առաջնորդաց վրան ընտրութեան աշակերտաց մատուցանին յանուն վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց:

Գ. Աշակերտք ընտրելի են առաւելապէս յայնպիսի հայաբնակ տեղեաց, յորս չեն եւս գտնին կանոնաւոր դպրոցք:

Դ. Ընտրելիքն լինիցին որդիք չքաւոր ծնողաց:

Ե. Այր հասակի ընտրելեացն պարտին լինել ոչ պակաս քան ղերկոտասան եւ ոչ աւելի քան ղչորերքտասան:

Զ. Պարտ է նոցա քաջութոյղջս լինել եւ ունել ուշիմութիւն եւ բարեբարոյութիւն:

Է. Ընտրեալքն ունիցին վկայադիրս 4, զարժանապրական (մետրիքական) ծննդեան

եւ ոկրտութեան եւ 2, զվկայական բժշկի, զի հանեալ են զծպդիկ բնական կամ ընկալեալ զպատուաւտ ծաղկի:

Ը. Աշակերտ որ որ գայցէ ի քաղաքաց կամ ի զիւղօրէից եղելոց արտաքոյ Արարատեան դաշտի, պարտի բերել յաւանդ ըուբլիս քսան եւ հինգ կամ աւելի ըստ հեռաւորութեան վայրացն. որպէս զի եթէ հարկ լիցի դառնալ նմա ի հայրենիսն, մի ծանրասցին ծախք ճանապարհին ի վերայ ձեմարանի: Եթէ աշակերտն այն կայցէ ի ձեմարանի մինչեւ ցաւարտ ուսումնական ընծացիցն, գումարն այն յանձնեսցի նմա ամբողջ յեւանելն: Կոյնպէս ի թեթեւութիւն սկզբնական ծախուց ձեմարանի, ի վերայ միոյ միոյ նորամուտ աշակերտի, եթէ որ ի նոցանէ ոչ իցէ ի յոյժ քաւորաց, պարտի բերել ընդ իւր 4 շապիկ, 4 անդրաւարտիս, 4 զոյդ գուլպայ, 4 թաշկինակ, 4 հանդերձ իսպախտակ պարտախիւ կտաւէ բոլոր անուանեալ եւ 1 վարտիք ի նոյնպիսի կըտաւէ, 1 զոյգ կօշիկ եւ 1 զօտի կաշեայ:

Թ. Ընտրեալքն յաշակերտութիւն ձեմարանի պարտին գտանիլ ի Ս. Էջմիածին ց23 օգոստ. ամսոյ: միով եօթնեկաւ յառաջ քան զսկզբնաւորութիւն տարեկան դասառութեան

Ժ. Զծումնակ ամսրային աւուրց հանգստեան անցուցանեն աշակերտք ի ձեմարանի, պարապելով ի թեթեւադոյն վարժս ուսմանց եւ ընթերցանութեան: — Միայն աշակերտաց Զորորդի դասարանին, որք զովութեամբ լրացուցեն ի նմին գումանան, Թոյլատրի զնալ ի հայրենիս իւրեանց առանձին ծախուք ծնողացն կամ առաքողաց զնոսա յետ տարեկան հարցաքննութեան երկամսեայ եւ հնգետասան աւուր ժամանակաւ, այս ինքն ի 10րդ օրէ յունիսի ց23 օգոստոսի:

ՃԱ. Ուսմունքն զորոց հարցաքննելի են աշակերտք ցանկացողք մտանել յԱռաջին դասարան*) ձեմարանի են.

1. Կրօնագիտութիւն — Հայր մեր, Հաւատով խոստովանիմ, Հաւատամք ի մի Աստուած, Անկանիմք, (ուսեալք ի բերան): Այլեւ ի հին եւ ի նոր Կտակարանաց — Ստեղծադործութիւն, Անկումն նախածնողաց, Աբրահամ, Իսահակ, Յովսէփ, Յօբ, Մովսէս, Սամուէլ, Դատասան Սողոմոնի, Տովբիթ, Երեք մանկունք, Շամունէ եւ որոյք նորա, Մանկական կեանք Յիսուսի առ ծնողն, Քարգողութիւն նորա ի Տաճարն յերկրօտասանամեայ հասակի, Օրհնելն զմանկունն: Առակք — Անտակ որդի, Սերմանացան, Տասն կուտնք, Տասն քանքարք: Հրաշք ի Կանա, Բժշկութիւն զտոբեր Յայրոսի եւ ծառային հարիւրապետի:

2. Լեզու Հայոց — Հոլովունք անուանց եւ դերանուանց եւ խոնարհմունք բայից: Որոշումն մասանց բանի եւ թարգմանութիւն պատմական մասանց Աւետարանին ըստ Դուկասու:

3. Թուարանութիւն — Հաշուել զվերացական եւ զանուանական թիւս մինչ ի 100 ի ձեւ Եւտուշեվսկոյ:

(*) Աշակերտք ընկալեալ լինին ընտութեամբ ի ձեմարանն եւ յերկրորդ դասարանն ըստ սահմանադրութեան ուսմանցն ի նոսին, որք հրատարակեսցին յԱրարատ ամսագիրն, ունելով որոց մտանեն յերկրորդ դասարան ամս հասակի հնգետասան եւ յերկրորդ ամս վեշտասան. իսկ զայլ պայման ըստ յօդուածոցն Ա. Բ. Դ. 2. Է. Ը. եւ Թ. պարտին ունել լիովին. նոյնպէս եւ զտաներորդ յօդուածն առնալ ի նկատողութիւն:

4. Լեզու Ռուսաց — Վարժ ընթերցանութիւն, Թարգմանել ի ռուսերէնէ ի հայ զթեմեա նախադասութիւնս յառաջին եւ յերկրորդ մասանց զասագրոցն յօրինեալ ի Տէր Յակոբեանէ: Եւ

5. Վայելչագրութիւն հայերէն եւ ռուսերէն:

ԺԲ. Եթէ դժուարանան Առաջնորդք եւ Թեմական Տեսուչք գտանել զաշակերտացուս անձերի պատրաստեալս վասն առաջնոյ դասարանին յայնպիսի տեղիս, ուր չիցեն կանոնաւոր դպրոցք (յօդ. Բ.), խնամա ունիցին ի վերայ նոցա առ ժամանակ մի տալով զայնոսիկ յուսուամն ի մերձակայ կանոնաւոր դպրոցս ի պատրաստութիւն եւ ապա առաքել ի ճեմարան:

ԺԳ. Եթէ նորամուտ աշակերտք ոչ ունիցին զպայմանս զամենայն ի վեր անդր նշանակեալս, յետս դարձուցանին աւանդադրամովքն, զոր բերեալ են:

Ի 10 ԴԵՔՏԵՄԲԵՐԻ 1879 — Ժ

Ի Ա. ԷՋԻՄԱՅԻՆ:

Ս. ԷՋՄԻԱՄՆԻ ՍԻՆՕԴԻ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՎՃԻՌՆԵՐ.

Ի 25 հոկտեմբերի 1879 ամի: Որպէս ի բանից վերոյգրեալ յայտարարութեան Գէորգ Արքեպիսկոպոսի տեսանի զի մինչ նա ինքն Գէորգ Արքեպիսկոպոսն, զբաղում ժամանակս կացեալ ի Պիատիգորսկի, եթէ ինքնին եւ եթէ ի ձեռն Յովհաննէս վարդապետի աշխատ լեալ ի վերջոյ դժուարացեալ է համոզել զժողովրդականս Գէորգեւսկոյ, ի համաձայնութիւն առ ի տալ ի գումարաց եկեղեցւոյ տեղւոյն զ3000 ռուբլիս փոխարինաբար ի պէտս աւարտման շինութեան նորոգ կառուցանելի եկեղեցւոյն Պիատիգորսկոյ, զիւրդ ապաքէն Սարգիս քահանայն տեղւոյն կարէր յաջողել ի կատարել զյանձնարարեալք փոխարինութիւն. մանաւանդ թէ զինչ օգուտ կամ վնաս էր քահանային ի տուչութենէ դրամոց, երբ ծայրագոյն հոգեւոր իշխանութեան կամք էին եւ են յառաջ տանել զմտադրութիւն աւարտման եկեղեցւոյն: Ուստի եւ յայս նուազ ըստ նախընթաց համաձայն վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց պատուիրել նորին գերապատուութեանն զամենայն զհնարաւոր միջոցս եւ զեղանակս ի գործ դնել եւ համոզել զժողովուրդս Գէորգեւսկոյ, տալ փոխարինական կարգաւ ի գումարաց եկեղեցւոյ իւրեանց զ3000 ռուբլիս, ի պէտս շինութեան եկեղեցւոյն Հայոց Պիատիգորսկոյ համաձայն գրաւոր խոստմանց նոցին, նաեւ յանձնել միւսմ ի բարեյոյս անձանց զժապաւինեալ մատեան ի Թեմական ատենէն Աստրախանու, որպէս զի ընկալցի եւ արձանագրեսցէ զնուէրս, որք զիմենն ի համառային ջերմուկս ի Պիատիգորսկ. տալով ստորապրել նուիրատուացն յանուն եւ ի նպաստ շինութեան եկեղեցւոյ տեղւոյն մինչեւ ցաւարտելն, ըստ որում հասեալ է ի տեղեկութիւն Սինօդիս, զի եւ 3000 ռուբլիքն փոխարինելիք ի Գէորգեւսկոյ չեն բաւական վասն աւարտելոյ զշինութեան եւ կարօտի այլ եւս բաղում դրամոց. միանգամայն զամենայն ջան եւ վիշոյթ կալնուլ ի վերջաւորել զյիշատակեալ փոխառութիւնն եւ ընդունել զնպաստս ի ձեռնհաս ազգայնոց առ ի աւարտել զշինութեան. որպէս զի մի՞ քնաւ տեղիտացի ժողովրդականացն վերստին ծանձրացողացանել զՆորին Վեհափառութիւնն եւ զՍինօդս նորոգ խնդրադրութեամբք ըստ այսմ առաքկայի, իսկ յետ աւարտման շինութեան յիշեալ եկեղեցւոյ, կարգադրել այնպէս զի յարդեանց աւուրածման եկե-

ղեցւոյ մասն ինչ վճարեսցի եկեղեցւոյն Գէորգեւսկոյ եւ ի տարեկան եկամտիցն եւ յարդեանց եկեղեցւոյ հետձնետէ վերադարձուցանել տալ եկեղեցւոյն Գէորգեւսկոյ եւ զփոխարինեալ զուժարն մասն առ մասն համաձայն զրաւոր պայմանադրին եւ կապակցութեան ժողովրդականաց Պատիգորսկոյ որ ընդ Հայոց եկեղեցւոյն Գէորգեւսկոյ:

Ի 24 հոկտեմբերի 1879 ամի: Որովհետեւ կանոնական կոնդակաւ Վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց արգելեալ է տեղափոխութիւն քահանայից ի միայ յեկեղեցւոյ յայլ եկեղեցիս, այլ պարտին մնալ մինչեւ ցմահ յայնմ եկեղեցւոյ, յորոյ վերայ ձեռնադրեալք են, համաձայն կարգին նախնի սրբոց Հարց, եւ զայսմանէ Սինոդոյ քանի քանիցս պատուիրեալ է վիճակային Ատենից խստիւ արգելով նոցին զտեղափոխութիւն քահանայից եւ մի՛ իւր եղծանել զայն նախնական կանոն, որպիսի կարգ եւ տնօրէնութիւն պահպանի ճշտութեամբ յամենայն վիճակսն Հայոց բաց ի վիճակէն Տփլիսսու, որ բազմիցս եղծեալ է այն կարգ, եւ տուեալ առիթ անբաւականութեանց եւ դժտութեանց քահանայից եւ ժողովրդեան վիճակին, ուստի եւ այս վերջին անգամ տաստիկս պատուիրել Կոնստանտնուպոլսոյն այնմիկ ի ստանալ հրամանադրութեանս յընթացս միոյ հօթնեկի փոյթ կաշնուլ զԳէորգ քահանայն Գնունի առանց իրիք պատճառաբերութեանց վերադարձուցանել յիւր առաջին տեղին եւ յեկեղեցին, յորոյ վերայ ձեռնադրեալն է, եւ զկատարմանէն փութով յայտնել Սինոդիս:

Ի 29 հոկտեմբերի 1879 ամի: Առ ներկայ առաջարկութիւն Մակար Արքեպիսկոպոսի ծանուցանել Նորին Գերապատուութեան, թէ Սինոդս յաւէտ օգտաւէտ եւ յարմար համարի զի որոնեալ զտանելիք այդր ի Քիշնեւ քաղաքի զտուն կամ զկալուած ինչ արդիւնաւէտ արժողութեամբ 6,000 ռուբլեաց, որեւ զնեալ յանուն եկեղեցւոյն, արդիւնք նորին զործադրեսցին ի պէտս կարօտաւոր դպրոցաց տեղւոյն, ուստի եւ յանձնել նորին գերապատուութեան փոյթ կաշնուլ առ ի ձեռս բերելոյ զայնպիսի կալուած եւ առաջարկել Սինոդիս ըստ կարգին վասն պատշաճական տնօրէնութեան:

Ի 31 հոկտեմբերի 1879 ամի: Հրամայեցաւ տալ լուծումն փոխանորդի հօտի Սինեաց Յովնաննէս Վարդապետի Ղարամանց ի ձեռս բերել զյատակազիծ վիճաւոր մասանց զիտնոցն բացատրելոց ի յայտարարութեան նորին, եւ յանձնել զայնս փաստաբանին նոյնպէս եւ ստանալ զպատճէն դաշտային օրադրութեանց (полевыя журы) վասն ապագայ հարկաւորութեան վճարելով զծախս նոցին յարդեանց վանուցն:

Ի 29 հոկտեմբերի 1879 ամի: Ի պատճառս հակառակ կոչմանն եւ մարդկութեան իսկ վարելոյ Ղեւոնդ քահանայի ջնաբերղցւոյ, յայս առաջին նուագ եմթարկել զնա վեց ամսեայ ապաշխարանաց ի սուրբ Կարապետի վանս Էրնջակայ եւ յետ ապաշխարանացն ստորադրութեամբ պարտաւորել զնա մի՛ եւս վստահանալ յայնպիսի անգութ արարս ձեռնամխել, զորմէ յայտնելով Հոգեւոր կառավարութեան Հայոց Նախնչեւանայ պատուիրել ածել ի կատար զայս վճիռ Սինոդիս:

Ի 7 նոյեմբերի 1879 ամի: Զառաջի արարեալ ի վանահօրէ Սեւանայ անապատի անդիր մատնան վաւերացուցեալ ի Սինոդիս, վերադարձուցանել առ նա պատուիրելով նմա լետ անձերի արժանազրելոյն ի նմին ի հին մայր մատենէ զամենատեսակ վարդս, ա-

նօթեղէնա, զկայս եւ զանշարժ կրօնաճս վանուցն, համաձայն տուեալ ի Սինօդէս հրահանգութեան առաջի առնել Սինօդիս ընդ հին մատենին վասն բաղդաստութեան:

Ի 12 նոյեմբերի 1879 ամի: Ընկալեալ ի նկատողութիւն որպէս զհանգամանս բողոքանաց փոխանորդին Գորւոյ զՍտեփանոս աւագ քահանայէ Տէր Ստեփանոսեանց, նոյնպէս եւ զաններեկի արարս նորա յիշատակեալս ի խնդրագրին Հոգաբարձուաց, յայս առաջին նուազ հրամանագրել Կոնսիստորիային Վրաստանի զՍտեփանոս աւագ քահանայն Տէր Ստեփանոսեանց հնուացուցանել ի պաշտօնէ Անդամութեան Հոգեւոր կառավարութեանն Գորւոյ եւ ի տեղի նորա կարգել զոմն ի բանադէտ քահանայից տեղւոյն, ազդելով ընդ նմին աէր Ստեփանոսեանց աւագ քահանային զգոյշ կալ յանկայել կենցաղավարութենէ եւ ի վայթակղեցուցիչ ընթացից հակառակ կոչման եւ առտիճանի իւրոյ երկիւղիւ պատժապարտութեան:

Ի 12 նոյեմբերի 1879 ամի: Համաձայն խնդրոյ վանահօր Նախավկայի վանից Ստեփանոս վարդապետի Մելիք-Դաւութեան, կարգել զՆախիջեանայ քաղաքացի Պ. Մահտեսի Մկրտիչն Թուրքեան եւ Մահտեսի Ստեփանոսն Ղարախանեան ի պաշտօն հոգաբարձութեան վանուցն, այնու զի նոքա ըստ յայտնի Սինօդիս ազգասիրական եւ առաքինական եռանդեան իւրեանց զուն զործեսցեն ամենայն ճղամբք եւ ջանիւք պաշտպանել զկայս եւ զարդիւնս հոչակաւոր վանուցն, առ ի վերածել զնա աշակցութեամբ եւ զործակցութեամբ ընդ վանահօրն ի շէն եւ ի բարեգարգ դրութիւն, յորմէ խանդարեալ գտանի յերեսաց հարստահարութեանց տեղական Պարսից, զորմէ տալ զիտել վանահօրն, արկոյ հոգաբարձուացն եւ հոգեւոր կառավարութեանն Նախիջեանայ:

Ի 24 նոյեմբերի 1879 ամի: Հրամայեցաւ տալ զիտել Կոնսիստորիային Տփիսեաց, թէ ըստ որում շինութիւն փոխանորդարանի Նիսաւէտպօլս, նաեւ կացութիւն անդ փոխանորդաց է վասն պայծառութեան եկեղեցեաց եւ ի պարծանս ժողովրդեան, եւ մանաւանդ առաջնորդարանք առհասարակ ի վիճակս մեծաւ մասամբք շինեալք են եկեղեցական արդեամբք, վասն որոյ եւ պատուիրել Կոնսիստորիային տնօրինել զվարձ բնակարանի փոխանորդի եւ կառավարութեան Նիսաւէտպօլսի վճարել անպատճառ յեկեղեցական արդեանց, հրաւիրելով զերեսփոխանս կատարել զտնօրէնութիւն Սինօդիս ըստ այսմ առանց յետաձգութեան, ընդ նմին եւ տալ կառավարութեան իրաւունս նորոգելոյ զհին դաշնադիրն ըստ առաջնութիւն պայմանի:

Ի 24 նոյեմբերի 1879 ամի: Առ առաջարկութիւն հոգեւոր կառավարութեանն Նախիջեանայ տալ զիտել նմին, թէ թէեւ ի պաշտօնավարութեան եւ ի պահպանութեան հաշուց թոյլատրին արդարեւ ի կողմանէ երեսփոխանաց քաղմատեսակ զանցառութիւնք, եւ հետեւաբար զաջումն եւ կորուստ եկեղեցական արդիւնց, սակայն ի վերայ այնր ամենայնի յայտպիսի անկարգ զործողութիւնս երեսփոխանաց չեն ազատք ի ստգոտանաց եւ տեղական մերձաւոր հոգեւոր իշխանութիւնք, որք անփոյթ զտեալ ունել զհսկողութիւն եւ զվերահասութիւն ի վերայ եղանակի պաշտօնավարութեան նոցա, որ պահանջի նաեւ օրինօք, թողուն ի կամս երեսփոխանաց, իսկ ժողովրդականք, նոյնպէս եւ անդիտակք իրաւանց իւրեանց ի զործս եւ ի հաշուէտեսութիւնս, պայմանադրեալս օրինօք, հային յայն ամենայն անտարբեր աչօք եւ լուռ:

Յեամբ, ըստ այսմ պարտականութիւն իսկ է զի հոգեւոր իշխանութիւնք ի դէպ ժամու կամ անժամբ, կամ ի ծեռն տեղական դործակալաց եւ հաւատարիմ քահանայից այցելել եկեղեցեաց, եւ տեսնել զհաշիւս երեսփոխանաց նոցին, հրաւիրելով յայն զժողովրդականս, որոց եւ բացատրելով մի առ մի զիրաւունս պարտականութեան, հսկողութեան եւ հաշուէտեսութեան երեսփոխանաց յիւրաքանչիւրում ամի, հրահանգելով զնոսա ի պարտաճանաչութիւն, որպէս զի մի՛ ինքնակամ վարչութեամբ նոցին ի կորուստ մատնիցին արդիւնք եկեղեցեաց, որպէս բազմիցս է տեսնալ ի տեղիս տեղիս, եւ այնպէս զառաջս առնուլ յաճախապէս անկարողութեանց եւ վնասակարութեանց երեսփոխանաց, յաննեքելի զրկանս եկեղեցեացն, ուստի վերադարձուցմամբ առաջարկեալ հաշուէմատենի երեսփոխանի եկեղեցւոյն սրբոյն Գէորգայ Նախիջեւան քաղաքի, հրամանագրել կառավարութեանն վարիլ ըստ ամենայնի համաձայն ի վեր անդր բացատրեալ պատուիրանաց:

Ի 23 նոյեմբերի 1879 ամի: Հրամանագրել Կոնսիստորիային Ղարաբաղու զՄիքայէլ քահանայն Տէր Գրիգորեանց ի պատճառս յանդգնութեան նորա ընդդէմ տնօրէնութեան հոգեւոր իշխանութեան իւրոյ ընդ ծեռն քաղաքական իշխանութեան առաքել ի վանս Տաթեւ, պատուիրելով վանահօրն տեղւոյն ընդունել զնա իբրեւ ապաշխարոյն եւ հոգալ զպէտս մենդնան նորա ի շարս միաբանից, ունելով արժուն հըսկողութիւն ի վերայ բարոք զնացից եւ համեստ կենցաղավարութեան նորա, իսկ ի լրանալ սահմանեալ ժամանակի ապաշխարանացն յայտնել Սինօղիս եւ մնալ ի կողմանէ սորին պատշաճական տնօրէնութեան:

Ի 26 նոյեմբերի 1879: Առեալ ի նկատի զհանդամանս տեղեկութեանց դործոց Սինօղիս, եւ զնեքկայ յայտարարութիւն հոգեւոր կառավարութեանն Նախիջեւանայ, Սինօղս գտանէ զի կառավարութիւնն փոխանակ իսկութեամբ կատարելոյ զիմաստ երամանագրութեանս այն է ի դէպս կամովին ոչ վճարելոյ Թաղէոս քահանային զհաշուեալ ի վերայ նորա զինս զրքուկացն եւ զմանապարհածախս քննչին, պահանջել զոյնս ընդ ծեռն երեսփոխանին եւ կամ ընկերակցի նորա եւն, ստանայ զանհիմն բացատրութիւնս նորա եւ այն յետ երից ամաց առաջարկէ ի կրկին տնօրէնութիւն Սինօղիս հակառակ վճողական հրամանիս Սինօղիս, ուստի վերստին պատուիրել կառավարութեանն Նախիջեւանայ փութանակի ի կատար ածել զնոյն հրամանագրութիւն Սինօղիս որ ընդ № 5524, ըստ բառական մտացն, ազդելով անդամոց եւ քարտուղարի նորին մի՛ եւս նմանօրինակ տեւելորդ զրազրութեամբ եւ անհիմն բացատրութեամբ հակառակ վախճանական հրամանի Սինօղիս, վերստին մատչիլ ի խնդր կրկին լուծման վասն որ եւ իցէ առարկայի:

Ի 26 նոյեմբերի 1879: Որովհետեւ Սինօղս յառաջին նուագի, նկատելով զի ի հոգեւոր կառավարութենէ Նախիջեւանայ յառաքեալ զրամոց աւելի բարձեալ են ծախք փոշտայի, զգուշացուցեալ է նմին, եւ առ այն չստանալով զպատասխանիս, նկատեալ է վերստին զնոյնպիսի զանցառութիւնս, որում կրկնեալ զնախկին պատուէր իւր, զարձեալ մնացեալ է անպատասխան. ապա յերրորդեւն կառավարութեան զնոյն պիսի զանցառութիւնս, Սինօղս ստիպեալ է ազդել քարտուղարի նորին թէ ի դէպս

Նշմարելոյ Սինոդիս զնմանօրինակ զանցառութիւնս որ հետեւաբար համարի խարդախութիւն, ունի ենթարկել զնա ի ներքոյ օրինական պատժոյ, ուստի եւ ըստ այսմ աղղարարութիւն Սինոդիս վասն զանցառութեանց կառավարութեան թոյլատրելոց յերիս նուազս զհրամանաւ ծայրագոյն իշխանութեան իւրոյ, Սինոդս իրաւացի արժանի դատեալ է առնել զայնպիսի յանդիմանութիւն եւ մանաւանդ, զի քարտուղարն պարտաւոր է յառաքելն զգրամս, յաւելեալ կօպէկադրամբ ի ծախուց փոշտայի առաջարկել ի կառավարութիւն եւ կամ ի պակասելն պահանջել, որ էր ուղղութիւն եւ արդարութիւն համաձայն օրինական կարգի, եւ ոչ մնալ ի լուռութեան, ուր թէ կառավարութեան չէ հարկ, ի բաց հանելով զծախսն, զմնացորդսն նշանակել ի յայտարարութեանն, այլ ի գրելն յետ հանելոյ զծախսն փոշտայի ի գումարոյն, զմնացորդսն պարտ էր առաքել, յայն դէպս չկարեն յառաջ գալ նմանօրինակ շփոթութիւնք: Եւ զի որովհետեւ հոգեւոր կառավարութիւնն ունելով ի նկատի զվերոյգրեալ զանցառութիւնս իւր, հակառակ կարգին ստորադրելութեան անտեղի պատճառաւ արդարս կացուցանելով զքարտուղար իւր, յիրաւացի պատասխանութենէ ի դէմս ծայրագոյն իշխանութեան իւրոյ անդէն անդ վստահանայ ապօրինի համարելով աղղարարութիւնն այն խնդրէ իւր պատուիրել ծառայողաց սորին չջարժել զբարեմտութիւն Ատենակալաց Սինոդիս ի բարկութիւն, վասնորոյ ըստ այսմ անվայել գրուածոց առնել ֆոխանորդի, Անդամոց եւ քարտուղարի կառավարութեանն զխիստ յանդիմանութիւն, ազդելով զի ի դէպս վերստին նկատելոյ զնմանօրինակ զանցառութիւնս, Սինոդս ստիպեալ գտցի ոչ միայն արտաքսել ի պաշտօնէ զքարտուղարն, այլ եւ զփոխանորդ եւ զանդամս նորին:

350 Նոյեմբերի 1879 ամի: Որովհետեւ ռոճիկ ատենադպրի Կոնսիստորիային Վրաստանի Սինոդս նշանակեալ է ըստ առաջարկեալ շտաբին ի Կոնսիստորիայէն այնմիկ եւ ի վիճակաւորէն ի տարին ութն հարիւր բուրլի եւ այն համեմատութեամբ ընդ ռոճկադրամոց միւս ատենադպրաց Կոնսիստորիայից կարի առաւել համարի եւ մանաւանդ զի յատկացուցեալ ռոճկադրամ Բէկժանեանցի համահաւասար է նաեւ ընդ ռոճկադրամոց Ատենադպրի սորին եւ թէ դարդիս վերստին յաւելացուցանելն ռոճկադրամոց Ատենադպրի Կոնսիստորիային Վրաստանի առաւել քան զնշանակեալն ռոճիկս Ատենադպրի սորին, Սինոդս միանգամայն անկասնոն համարի եւ հակառակ օրինական կարգի, վասն որոյ եւ ըստ այսմ ներկայ միջնորդութիւն Կոնսիստորիային առնել զբացասութիւն, յաւելով զի եթէ նա անհամաձայն գտանի շարունակել այնու ռոճկաւ զպաշտօն իւր, Սինոդս ունի նշանակել զայլ մի ի տեղի նորա:

15 Դեկտեմբերի 1879 ամի: Առեալ ի նկատողութիւն զհանդամանս վերոյգրեալ յայտարարութեան վիճակային Կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի որ վասն բառնալոյ զորովմաժամանակեայ տրտունջս եւ անբաւականութիւնս եւ պահելոյ զժողովրդականս եկեղեցական յիւզօրէից Ախալցխոյ ի խաղաղութեան եւ կարգելոյ կառավարիչ ի վերայ արդեանց զիւզօրէիցն ի դիմաց Հոգեւոր իշխանութեան եւ տեղեկանալոյ զոյսմանի արդեանց եւ ամենայն եկամտից նոցին եւ վասն հսկելոյ ի վերայ սահմանաց զիւզօրէիցն եւ այլն, Սինոդս սրբոյ Էջմիածնի իբրեւ փորձ յայսմ ամի

միայն նշանակէ կտուալարիչ արդեանց եւ ամենատեսակ եկամտից դիւղօրէից սուրբ փրկիչ եկեղեցւոյն Ախալցխոյ զգործակալ տեղւոյն զնորէն ա. քահանայն Բարսեղեան, որ տեղեակ է բոլոր կալուածոց եւ սահմանաց դիւղօրէից եւ միանդամայն բնաւորութեան տեղական բնակեացն, եւ տալ նմա զլիակատար իրաւունս համաժայն պայմանաց դաշնագրոյն անցելոյ ամի առանց հարստահարութեան եւ նեղելոյ զբնակիչս աւանայն հաւատարմութեամբ ժողովել զբոլոր եկամուտս եւ մի առ մի արժանագրել ի ժապաւինեալ մատենի տուեցելոյ ի Սինօղէս, ընդ նմին աշխատ կայնուլ ի յարմարաւոր ժամանակս տարւոյն օգտաւէտագոյն, զիցօք վաճառել զդոյսնալի երկրային բերքս դիւղօրէիցն եւ առաջարկել ի կոնսիստորիայն ի կառավարութիւն ուսումնարանին Ախալցխոյ յամսոյ յամիս զհաղար բուրլիս եւ զնպաստն ճեմարանի Մայր Աթոռոյս եւ վասն բառնալոյ միտնդաման զկասկածանս ժողովրդականացն Ախալցխոյ, պատուիրել կոնսիստորիային Վրաստանի ընտրութեամբ ի կողմանէ հասարակութեան Ախալցխոյ քաղաքի կարգել զմի որ բարեյոյս անձն առ ի վերահասու լինելոյ ամբողջութեամբ զբոլոր խորէն քահանայի ի ժապաւինեալ մատենին զամենայն դոյացեալ արդէնսն, իսկ ի վերջ տարւոյն զտուեալ ի Սինօղէս ժապաւինեալ մատենն ներկայացուցանել ի նկատողութիւն Սինօղիս առ ի տնօրինելոյ զարժանն: Զայսմ կարդալըրութենէ Սինօղիս հաղորդել վիճակային Կոնսիստորիային Վրաստանի առաքմամբ ժապաւինեալն մատենի առ ի կարգադրելոյ զարժանն համաժայն մտաց օրագրութեանս:

Ի 40 զկտեմբերի 1879 ամի: Որովհետեւ վանահայր Ուչքիլիսու վանից Յովհաննէս վարդապետն ըստ կանխագոյն հրամանի Վերհաւառ Հայրապետի ամենայն Հայոց բացեալ է ի Հին Բայազիտ քաղաքի զուսումնարան վարժելով զերկուս ուսուցիչս, որոց տարեկան ուսակալրամս ընդ այլոց ծախուց նշանակեալ է զզորս հարիւր քսան բուրլիս, վասն որոյ հրամանագրել զանձապահի Աթոռոյս, առ այժմ հանեալ ի ծախս ի մատենի աւանդապահութեան արդեանց զմի հարիւր տասն բուրլիս ի հաշիւ ժողովեալ դրամոց յանուն զաղթականացն ընդ գրութեան Սինօղիս առաքելով ընդ ձեռն պարոն Մարգարայ Դանիէլ Տէր Ղազարեան Հին Պայազիտեցւոյ առ վանահայրն Ուչքիլիսու վանից ծանուցանել թէ որովհետեւ Սինօղիս ունի առաքել զտարեկան տոկոսիս համայն ժողովեալ զուսարոյն յանուն զաղթականացն առ Արեւելեան զպրոցասիրաց ընկերութիւնն որ ի Կ. Պօլիս, որ եւ ունի տնօրինել եւ հոգալ զծախս կառավարութեանն ի թիւս այլոց ուսումնարանացն Վաղարշակերտ եւ Բաղրեւանդ զաւառացն, ուստի յետ այսր զիմել զայնմանէ ուղղակի առ յիշեալ ընկերութիւնն, եւ զտացմանէն առաքեալ մի հարիւր տասն բուրլեաց ծանուցանել ի տեղեկութիւն Սինօղիս:

Ի 47 զեկտեմբերի 1879 ամի: Առաքմամբ միոյ ժապաւինեալ մատենի հրամանագրել կառավարչի Էջմիածնապատկան կալուածոց Բիշնեւի նախ գրել ի նմին համարաւ մի առ մի յականէ յանուանէ զանուանս Էջմիածնապատկան տանց, կրպակաց եւ այլոց բացատրութեամբ հանդերձ թէ յայնոցիկ իւրաքանչիւրն հրրան վարձու տուեալ են ի տարին եւ հորոց, նմանապէս գրել ի նմին զտուեցեալ արդիւնս վարձուց յայնոցիկ կալուածոց յընթացս 1880 ամի. եւ յետ այնորիկ յօղուածք վկայեալ լինին ստորագրու-

Թեամբ վնարողաց զրամոցն, եւ երկրորդ զրել ի նմին զծախս վերանորոգութեանց եւ այլոց կարեւորութեանց ըստ կանխադրոյն լուծման Սինօղիս եւ տուեալ հրահանգութեան, վաւերացուցանելով զյօդուածսն ստորագրութեամբ ստացողաց զրամոցն, եւ ի վերջ տարւոյն առաջարկել զայն մատեան հանդերձ յաւելեալ զրամովք եւ համառօտ հաշուէցուցակաւ ի զննութիւն Սինօղիս ոչ անազան ցոյն փետրվարի 1881 առանց Թողոյ ապառկաց ի վերայ վարձաւորաց:

Ի 17 դեկտեմբերի 1879 ամի: Ըստ որում Սինօղս նախեղակ տնօրէնութեամբ իւրով տուեալ է արդէն փոխանորդին Տաթեւայ իրաւունս վարձելոյ զփաստաբան ի պաշտպանութիւն կալուածոց վանուցն, որպէս ի դէպս երկրաչափութեան, նոյնպէս ի ծաղեղն ըստ այնց վէճ ինչ ի դատարանի, ուստի եւ յանձնել նոյն փոխանորդին ընտրել եւ կարգել զփաստաբան ի նոյն պէտս, զորս ի նոցունց ինքն ընդ պատասխանատուութեամբ իւրով եւ ըստ իւրումն մերձաւոր նկատողութեան, արժան եւ օգտաւէտ դատեսցի, նկատմամբ յառաջագիմութեան եւ օգտի վանուցն:

Ի 17 դեկտեմբերի 1879 ամի: Ի պատճառս մերձենալոյ առաջիկայ 1880 ամի հարկաւոր է առնել զտնօրէնութիւն յաղագս տալոյ վանահարց վանօրէից եղելոց ընդ տեսչութեամբ Սինօղիս, այն է, Հռիփսիմեայ, Շողակաթի, Գայի-նեայ, Գեղարդայ, Սեւանայ, Մուղնոյ, Երնջակու, Ընկերութիւն Հառիճայ, Գօշ Մխիմարայ, Թովմայի Առաքելոյ Վերին Ագուլեաց, Ստաթէի Առաքելոյ, Խոր-Վիրապու, Սրբոյն Ստեփաննոսի Կարմիր վանուց, Հաղարծնոյ, Մակարայ վանից, Էջառեայ որ ի Զաղկածորս, սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային որ ի ձորն Դարաշամբայ, սրբոյն Որոտնայ, սրբոյ Խաչին Արկեազու, Կամբջածորոյ զօրավանից, սուրբ Խաչ վանից հնոյն Ղրիմու, սուրբ Խաչ վանից Նոր-Նախիջիւանայ, Գնտեւանից եւ Զարեայ անապատի, զժապաւինեալ մատեանս յաղագս զրելոյ ի նոսին զմուտս եւ զծախս յընթացս առաջիկայ 1880 ամի, վասն որոյ հրահանգեցին, առաքեալ առ իւրաքանչիւր վանահարս զմի մի ժապաւինեալ մատեան պատուիրել նոցա զրել ի նոսին զամենայն զրամական եւ նիւթական մուտս եւ զծախս վանուցն կանոնաւոր հաշուեպահութեամբ, զնելով ի վերայ նոցա զպարտաւորութիւնս նախ զամենայն զյաւելեալ զրամս եւ զպաշարեղէնս ի վերջ ներկայ տարւոյս զրել ի մուտս ի սկզբան հաշուեմատենի 1880 ամի, եւ յետ այնորիկ շարունակաբար եւ առանց յետաձգութեան զրել կարգաւ օրական զմուտս եւ զծախս տարւոյն, երկրորդ չառնել զոր եւ է կալուածական արտաքոյ կարգիւծախ^ս առանց նախապէս լուծման սորին, երրորդ ըստ կանոնի տալ հաստատել զամենայն զյօդուածս ծախուց ստորագրութեամբք այնոյիկ, որք ստանան զզրամս կամ զնիւթեղէնս, չորրորդ ի դէպս դադարման պաշտօնի իւրեանց ի բաց առեալ զծախսն ի մտից ցօր ելանելն նոցա ի պաշտամանէ զյաւելեալսն յանձնեալ յաջորդի իւրեանց ստորագրել տալով յետագայի իւրեանց ի հաշուէմատենին ի ներքոյ հաշուոյ, եւ զհամառօտ ցուցակ յանձնելոց առաջի առնել Սինօղիս ի միասին ընդ յաջորդող վանածօրն, հինգերորդ ի վերջ տարւոյն զնոյն իսկ հաշուէմատեանն մատուցանել ի զննութիւն Սինօղիս հանդերձ համառօտ հաշուէցուցակաւ տարեկան

հասանելի եկամտից իւրաքանչիւր կալուածոց առանձին ստացեալ եկամտից, մնացեալ ապառկաց եւ առհասարակ տարեկան մտից եւ ծախուց, վեցերորդ շարժական կայս եւ անշարժ կալուածս վանօրէիցն, որպիսիք են, կալուածք, անասնեղէնք, կահ կարասիք եւ այլ սոյնպիսիք, որք արդէն դրիալ են ի տուեալ առանձին մայր տումարի, վերստին գրել ի տարեկան տումարին եւ զյաւելեալսն ի տարւոյն գրել ի ներքոյ այնր եւ մուծանել ի մայր տումարն այնովի, եւ եօթներորդ զոյնս հաշուեմատենի մի բուբլի ց4-ն փետր, առաջիկայ ամի անյապաղ առաքել ի հաշուարարական մասն Սինօզիս ի վճար զնոց փոխարինաբար զնեալ մատենից ի հաշիւ վանօրէիցն:

Ի 26 դեկտեմբերի 1879 ամի: Զերեւելոցն ի զննութենէ ժապաւինեալ մօտենի հոգեւոր դպրոցին Հայոց Ղարաբաղու յընթացս 1879 ամի անցուցանել յօրադիր եւ զմատեանս համարելով զննեալ յետս դարձուցանել ի հոգաբարձութիւնն եւ պատուիրել ներկայ հոգաբարձուացն մի՝ Թոյլատրել ի դրամաւոր հաշիւս հոգաբարձութեան Թուրքութիւն եւ զանցառութիւն ինչ ըստ օրինակի նախորդաց իւրեանց երկիւղիւ խստադիմաց պատասխանատուութեան:

Ի 26 դեկտեմբերի 1879 ամի: Համաձայն վերոյդրեալ մակագրական առաջադրութենան Վեհափառ Հայրապետի ամենայն Հայոց կոչել զաղէրտարկու Սահակ վարդապետն յԱտեան Սինօզիս եւ յետ յայտնելոյ նմա զՀայրապետական ներողութիւն դարձուցանել նմա զվերարն եւ զփիլոնն եւ ապա կարգալ նմա զկարեւոր զոյնս անցուցիչ խրատս, պատուիրել նմա մնալ մինչեւ ցառաջիկայ սուրբ Զատինն ի միաբանակցութիւն ի վանս սրբոյն Հռիփսիմեանց եւ քահանայադոժել անդ առանց մատուցանելոյ զսուրբ պատարագ:

Ի 21 յունւարի 1880 ամի: Թէպէտ սղութիւն հացի ծաղեալ յեւաշտութենէ տիրէ եւ Ռուսիական մասին Հայաստանի եւ բաղումք են յողիս ապաստոն վանս պարէնի, սակայն ի նկատի առեալ զվեճամեծ տառապանս վերահասեալս ի պատեւրադմական գործողութեանց ի վերայ ժողովրդեանն Վասպուրականի, Սինօզս արժան դատի յորդոր կարգալ առ մերազնեայ ժողովուրդս բնակիալս յԱսարախան եւ ի Տըփլիս քաղաք եւ ի դիւղօրայս նոցին, ի ձեռն Թեմակալ Առաջնորդաց նոցին, ի նուիրատուութիւն կամաւոր յօգուտ սովելոցն Վանայ, որպէս զի զամենայն զջան ի դործ արկեալ փութասցին ձեռն օգնութեան կարկառելոյ համարին եղբարց մերոց սովելոց, որք ալն ունին առատ ողորմութեան ի կողմանէ Հայոց բնակելոց ի Ռուսիական բաժնին Հայաստանի, որք միշտ հոչակեալ են նշանաւոր տրուք իւրեանց, որպէս զի վիճակաւոր Արքեպիսկոպոսունք յիշեալ երկուց Թեմից տացեն ժապաւինեալ մատեան ի Կոնսիստորէ Հոգեւոր կառավարութեանց եւ դործակալաց, ստորադրութեամբ ժողովել զկամաւոր նուէրսն, եւ զժողովեալ դրամն հետզնեալ առաքեսցեն փութով ի Սինօզն վանս հասուցանելոյ ըստ պատկանելոյն ի յանձնաժողովն Վանայ. եւ զայսմանէ բոլորադրութեամբ տալ հրամանաւ ի պատուապաշտն կատարումն նոցին Գերապատուութեանց Գէորդայ եւ Գաբրիէլի Արքեպիսկոպոսաց, իսկ նախադահի յանձնաժողովոյն Վանայ Պատրիարքական Փոխանորդին Վասպուրականի Երեմիս Եպիսկոպոսի եւ Փոխ—Հիւպատոսի Ռուսիոյ

ի վան քաղաքի վաստի Կամարական տալ զտնօրէնութենէն զտեղեկութիւն, իսկ ի հրամանադիրս Առաջնորդաց յաւելլով զպատուէր զի զժողովարարութենէս հաղորդեսցեն եւ տեղական իշխանութեանն:

Ի 24 յունվարի 1880 ամի: Ընկալեալ ի նկատի զտեղեկութիւնս յառաջ քերեալս ի վերայդրեալ յայտարարութեան, Սինօդս տեսանէ, զի Կոնսիստորիայն հակառակ մտաց կանոնական կոնդակի վեհափառ Կաթողիկոսի տնօրինեալ է զփոխադրութիւն Մովսէս քահանայի ի Բարիս գեղջէ ի քաղաքն Ելիսաւէտապօլ: Ուստի վասն այսօրինակ գործադրութեանցն առնել անդամոց նորին զխիստ նկատողութիւն, պատուիրելով փութով դարձուցանել զՄովսէս քահանայն ի տեղի քահանայադրութեան իւրոյ ի զիւղն Բարիս եւ ընդ նոին ծանուցանել թէ յինչ կայանան յանցանք Մովսէս քահանայի յարուցեալն քննութեան, զի բաց ի լոկ անբաւականութեանց զմանէ ժողովրդեանն, չէ յարուցեալ յանցաւորութիւն ինչ ի վերայ նորա, ըստ որում մարթ իոյէ ենթարկել զնա պատժապարտութեան:

Ի 24 յունվարի 1880 ամի: Ի պատճառս թանգութեան ի վերայ հասելոյ յաւելլով ի վերայ 5500 թուրքի ռոմկի վիճակաւորին վրաստանի Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոսի զհինդ հարիւր թուրքիս, որ լինի ընդամենն չորս հազար թուրքի—զորմէ ծանուցեալ Կոնսիստորիային վրաստանի պատուիրել սկսեալ ի 1էն այսր յունվարի շարունակել զտուչութիւն ռոմկի զեր. Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոսի ըստ հաշլոյ տարեկան չորս հազար թուրքեաց, այնու զի բացի վերոյդրեալ գումարաց մի՛ ծախսոցի զրամ ինչ վասն առաջնորդարանի եւ այլոց կարեւորութեանց առանց նախընթաց լուծման Սինօդիս, եւ զայսմանէ հաղորդել ի տեղեկութիւն զեր. Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոսի:

Ի 25 յունվարի 1880 ամի: Ըստ որում տեղափոխութիւն քահանայից Նորին վեհափառութիւն համարելով հակառակ բռն ուզոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, վաղ ուրեմն արգելեալ է կանոնական կոնդակաւ, ըստ այնմ որպէս քահանայք պարտին քահանայադրութել ցմամ ի տեղիս անդ իւրեանց, յորոց վերայ ձեռնադրեալք են, նոյնպէս եւ սրբազան պարտականութիւն է ժողովրդոց խնդրելոց զձեռնադրութիւն քահանայից վարիլ ընդ նոսա ցմամ սիրով եւ խաղաղութեամբ, փոյթ կալնելով միանդամայն հոգալ զանդեան եւ զկենսական պիտոյից նոցա, որոց ձեռնադրութեան լեալ են պատճառք, եւ ոչ թէ յուզեալ ի չնչին իմն պատճառանց կամ յատելութեանց իրիւր, առ ոտն հարկանել զյարգ եւ զպատիւ քահանայական աստիճանին եւ ի բաց վարել զնոսա ի միջոյ իւրեանց, որով եւ լինիլ առիթ տարաբաղդութեան նոցա եւ զերզատանի նոցա, եւ մանաւանդ զի առանց ապացուցանելոյ օրինաւորապէս զյանցանս նոցա: Ուստի յանձնել հոգեւոր կառավարութեան Նախիջեւանու ընդ ձեռն յատուկ անձին յայտնելով զվերոյդրեցեալսն սիրաշահ բանիւր յորդորել զժողովրդական վերին Ազգութեաց ի հաշտութիւն ընդ ծխական Մեսրոպք քահանայի տեղւոյն, յուշ առնելով նոցա զփոխադարձ սուրբ պարտականութեանց իւրեանց առ իրեարս եւ այնպէս վերականգնեալ ի նոսա զսէր եւ խաղաղութիւն ըստ յատուկ քրիստոնէական պարտականութեան նոցա, եւ այնպէս բուն գործել զնել զվստման անբաւականութեանցն. իսկ ի հակառակ դէպս առնել զյետադատութիւն բողոքանայն զքահանայէն եւ զնտեւանացն յայտնել Սինօդիս:

Ի 25 յունվարի 1880 ամի: Որովհետեւ տարեկան «սրդիւնը» թեմական դպրանոցին Հայոց Երեւանայ, հազիւ հազ րաւականանայ ի ծածկել զտարեկան ամենակարեւոր ծախս նորին, եւ եթէ ի 16 յուլիսի 1874 ամի վճարեցէ զբարդեալ եւ զհաշուեալ ի վերայ 1100 րուբլիս, եւ այսուհետեւ շարունակեսցէ ամ ըստ ամէ վճարումն 200ական րուբլեաց, կառավարութիւնն թեմական դպրանոցին ունի դժուարանալ եւ առ յասպայն զրկիլ ի նիւթական միջոցաց, եւ այնու խափանելոց է յարատեւութիւնն պահպանութեան նորին: Ուստի ըստ ի վեր անդր բացատրեալ զօրուոր հանդամանացն, զներկայ խնդրադրութիւնն հոգաբարձութեան սուրբ Գայիանեան օրիորդական դպրոցին Հայոց Երեւանայ Թողոլ առանց հետեւանաց, զորմէ եւ ծանուցանել նմին եւ հոգաբարձութեան թեմական դպրանոցի տեղւոյն առանձին հրամանօր:

Ի 25 յունվարի 1880 ամի: Բովանդակագրութեամբ վերոյդրեալ յայտարարութեան հոգաբարձութեան թեմական դպրոցին Հայոց Շամախոյ, հրամանագրել թեմական վերատեսչաց ուսումնարանաց հայոց եղելոց ի վիճական հայոց Ռուսաստանի եւ թեմակալ առաջնորդաց, չթոյլատրել նուխեցի Մարտիրոսի Աբրահամեան, յոր եւ իցէ ուսումնարանս եւ ի ծխական դպրոցսն Հայոց վարել զուսուցչական լիւմ դայլ պարտաւորութիւնս ի պատճառս վերոյիշեալ արարմանց նորին:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ

Հայոց-հէայ Ազգան-էր Ընկեր-ութեան:

1- Ազգանուէր ընկերութեանս նպատակն է Հայազգի իզական սեռի դաստիարակութեան օգնել:

2-^o Ընկերութիւնս ունի երկու Ժողով. մին Ընդհանուր եւ միւսն Գործադիր:

3-^o Ընդհանուր Ժողովն որ կը բաղկանայ ամեն ընկերուհիներէ, երեք ամիսն մի անգամ կը գումարի որոշեալ տեղ մը, եւ կը լսէ Գործադիր Ժողովոյ պաշտօնավարութեան եռամեայ տեղեկագիրը. կը քննէ եւ կը հաստատէ հասոյթներն ու ծախքերը, եւ ընկերութեան նպատակին հասնելու միջոցները կը տնօրինէ եւ կը յանձնարարէ Գործադիր Ժողովոյ զանոնք ի գործ դնել:

4-^o Ընդհանուր Ժողովն յարտաքոյ կարգի նիստ ալ կը հրաւիրուի, երբ իւր Գիւանն կամ Գործադիր Ժողովն հարկ դատի:

5-^o Հրաւիրադիրն կատարադրուի ի Գիւանէ, յորում կը նշանակուին օրն ու տեղը եւ օրակարգի խնդիրները:

6-^o Ընդհանուր Ժողովն ատեան կը բանայ երբ Ընկերուհեաց թուոյն մէկ չորրորդը ներկայ ըլլայ. բացակայը կրնան իրենց պիտոյութիւնները դրով հաղորդել Ժողովին, բայց նորա որոշմանց դէմ բողոքելու իրաւունք չունին:

7-^o Ընդհանուր Ժողովոյ դիւանը կը բաղկանայ երեք ատենապետէ եւ երեք ատենադպրէ, որք մէկ տարուան համար կընտրուին եւ վերընտրելի են:

8-^o Ամնն նոր Ընկերուհի կամ Գործադիր Ժողովոյ եւ կամ զէթ երկու ընկերուհեաց միջոցաւ կը ներկայանայ Ընդհանուր Ժողովոյ հաւանութեանը:

9-^o Գործադիր Ժողովը կը բաղկանայ եօթ ընկերուհիներէ. երկուրք Ատենա-

պետ, երկուքը Ատենադպիր, մին Գանձապետ, մին Համարակալ եւ մին ընկերուհի, որք սոյն պաշտօններով կընտրուին Ընդհանուր Ժողովէն:

Գործադիր Ժողովոյ պաշտօնավարութիւնը մի տարի կը տեւէ, եւ անգամը վեր-ընտրելի են:

10-° Գործադիր Ժողովոյ պաշտօնն է Թէ ամսական բաժնեդիւնները եւ Թէ նուէր-ները հաւաքել, Ընդհանուր Ժողովոյ որոշած ծախքերն ընել, Ընկերութեան զար-գացմանն եւ նպատակին վերաբերեալ աշխատութիւն աւ փոյթը տանել:

Գործադիր Ժողովը ընկերութեան նպատակին նկատմամբ կարեւոր որոշումներ ի գործ դնելէ յառաջ պարտի նախապէս զանոնք Աստուծական Խորհրդոյ ներկա-ել եւ անոր հաւանութիւնը ստանալ այն մասին:

11-° Գործադիր Ժողովոյ նիստերուն կրնայ ներկայ գտնուիլ ամեն Ընկերուհի կանխաւ Ատենապետին հաճութիւնը առնելով, բայց քուէ չունի:

12-° Ամեն Ընկերուհի պարտական է զէթ մի ամսական բաժնեդին վճարել, որ է՝ մէկ դահեկան արծաթ:

13-° Ով որ եթէ կամի բաժանորդ կրնայ ընդունուիլ. ամսական զէթ մէկ բաժ-նեդին վճարելու պայմանաւ, բաժանորդը իրաւունք չունին ընկերութեան գործոց միջամտել, այլ նորա տարեկան գործոց տեղեկագիրը կատանան:

14-° Ընկերութիւնս կընդունի Թէ ընկերուհիներէ, Թէ բաժանորդուհիներէ եւ Թէ այլ ազգայիներէ ավեն տեսակ նուէրներ:

15-° Դրամական եւ զարոցական նուէրներն ուղղակի Ընկերութեանս պիտոյից կը գործածուին, իսկ ուրիշ նուէրներ Գործադիր Ժողովոյ կողմէն վիճակահանու-թեան կը դրուին, եւ նուիրատուաց ցանկն օրագրաց միջոցաւ կը հրատարակուի:

16-° Սոյն կանոնադիրը վերաքննելի է երբ Ընդհանուր Ժողովն հարկ դադի եւ բարեփոխեալ կանոնադիրն վաւերացուելէ ետեւ գործադրելի է:

Ներկայ կանոնադիրս Ընդհանուր Ժողովոյ Դ. նստին մէջ կարդացուելով միաձայն հաւանութեամբ ընդունուեցաւ:

Ի դիմաց Ընդհանուր Ժողովոյ
Հայուհեաց ազգանուէր Ընկերութեան

Ատենադպիր Ատենապետ

Զապել Յ. Խանճեան Եղիսաբեթ Սեդրոսեան

Տեսեալ եւ վաւերացեալ յԱստուծական Խորհրդոյ Ազգային Կեդրոնական վար-չութեան:

24 Օգոստոս 1879

Ատենադպիր

Ատենապետ

Ի Խորհրդարան Դպրութիւն:

Սիմէօն Եսզըմեան

Պ. Պառնասեան